

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

“Jahon tarixi va arxeologiya” kafedrası

TURSUNOV XURSHID NASRIDDINOVICHNING

“5220200 tarix(mamlakatlar va mintaqalar bo'yicha)” ta'lim
yo'nalishi bo'yicha bakalavr darajasini olish uchun

**“Yevropa xalqlari etnik tarixi va etnomadaniyati yangi
manbalarda”**

mavzusida yozgan

Bitiruv malakaviy ishi

Ilmiy rahbar. M.Usmonov

“Himoyaga tavsiya etildi”

Tarix fakulteti

dekani _____ t.f.n. A. Hasanov

“ _____ ” _____ 2014 yil

Qarshi shahri, 2014 yil

M U N D A R I J A

KIRISH	3
I BOB: YEVRIPA QIT'ASINING TABIIY SHAROITI VA ETNIK TARIXI.	
I.1.Yevropaning o'ziga xos tabiiy sharoiti, etnik tarixi va etnogenezi.	6
I.2.Yevropa qit'asining kashf etilishida tarixiy-geografik tadqiqotlarning o'rni.....	14
II BOB: G'ARBIY YEVRIPA XALQLARINING ETNOMADANIYATI.	
II.1.G'arbiy Yevropaning roman-german va anglo-saks xalqlari etnomadaniyatining o'ziga xosligi.....	20
II.2.Sharqiy slavyan xalqlari etnomadaniyati.....	30
III BOB: JANUBIY VA SHIMOLIY YEVRIPA XALQLARINING ETNOMADANIYATI.	
III.1.Janubiy va Shimoliy Yevropaning noslavyan xalqlari etnomadaniyatining turli-tumanligi.....	38
III.2.Kavkaz xalqlari etnomadaniy jarayonlari.....	49
Xulosa.....	55
Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati.....	57
Ilova	

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston bilan Yevropa davlatlari orasidagi iqtisodiy hamkorlik tobora mustahkamlanib bormoqda. O‘zbekiston mustaqilligining ilk kunlaridan boshlab, Yevropa mamlakatlari O‘zbekistonga nisbatan iliq munosabatda bo‘ldi. Bu munosabatning zamini uzoq tarixga borib taqaladi. Sohibqiron Amir Temur o‘z davrida Yevropani Turk saltanati tazyiqidan xolos etib, “Yevropa xaloskori” degan sharaflı nomga muyassar ko‘rilgan edi. Amir Temur Ispaniya elchisini juda katta hurmat bilan qabul qilib, Ispaniya qiroliga sovg‘a salomlar yuborganligi tarixiy manbalarda bitilgandır.

Istiqlol yillarida O‘zbekistonning Yevropa qit‘asining Ispaniya, Italiya, Germaniya, Buyuk Britaniya kabi yetakchi davlatlari bilan aloqasi tobora mustahkamlanib, ular tomonidan kiritilgan investitsiyalar hisobidan O‘zbekiston iqtisodi tobora yuksalib bormoqda. Prezident I.Karimov «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi» mavzusidagi ma’ruzasida bu haqda shunday degan edi: **«Biz o‘z oldimizga qo‘ygan uzoq muddatli strategik maqsadlar ya’ni zamonaviy rivojlangan demokratik davlatlar qatoriga kirish, iqtisodiyotimizning barqaror o‘rishini ta’minlash, hayot sifatini yaxshilash va jahon hamjamiyatida munosib o‘rin egallash borasidagi sa’y- harakatlarimizga bugungi kun nuqtai nazaridan xolisona baho berishimiz tabiiydir»**¹ Shu munosabat bilan O‘zbekiston va Yevropa davlatlari orasida hamkorlik aloqalarining tobora mustahkamlanib borayotganligi yoshlarimizda Yevropa xalqlarining etnogenezi, etnik tarixi, etnomadaniyatini, turmush tarzini bilishga bo‘lgan qiziqishini tobora orttirmoqda. Shu ma’noda tanlangan mavzu dolzarblik kasb etadi.

Mavzuning o‘rganilish darajasi. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston bilan Yevropa davlatlari orasidagi iqtisodiy siyosiy sohalarda olib borilgan hamkorlik tobora yuksalib bormoqda. Prezident Islom Karimovning Ispaniya, Germaniya, Fransiya, Italiya, Buyuk Britaniya kabi davlatlarga qilgan rasmiy tashrifi tufayli

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi . T.:O‘zbekiston , 2010. 3- b.

O'zbekiston bilan Yevropa davlatlari orasida iqtisodiy, madaniy, siyosiy va boshqa sohadagi aloqalar keng yo'lda qo'yilmoqda. Ayni choqda Yevropa olimlari ham O'zbekiston tarixi va uning zamonaviy taraqqiyotini o'rganishga alohida e'tiborini qaratmoqda. Bu haqda Prezident Islom Karimov «Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch» asarida **«Bizning qadimiy va go'zal diyorimiz nafaqat Sharq balki jahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganini xalqaro jamoatchilik tan olmoqda va e'tirof etmoqda »,- degan edi** ¹² Shu ma'noda jahon madaniyatiga munosib hissa qo'shgan Yevropa xalqlarining madaniyati, tarixini o'rganish jahon tarixi fanini teranroq bilishga xizmat qiladi. Xususan, Yevropa tarixi va etnomadaniyatini olimlaridan N.Abdullayev, I.Alpatov, O.Benesh, Y.Burkxard va F.Sulaymonovalar tomonidan ham ma'lum darajada o'rganganlar.

Ishning maqsad va vazifalari. Mustaqillik yillarida Prezidentimiz Islom Karimovning sa'y-harakatlari tufayli Yevropa davlatlari va O'zbekiston o'rtasidagi munosabatlar tobora mustahkamlanib bormoqda. Shu ma'noda Yevropa tarixini o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Biz "Yevropa xalqlari etnik tarixi va etnomadaniyati" mavzusidagi bitiruv malakaviy ishida quyidagi masalalarni yoritishni maqsad qilib qo'ydik.

Bitiruv malakaviy ishining birinchi bobi "Yevropa qit'asining tabiiy sharoiti va etnik tarixi" deb nomlanib, unda asosan Yevropaning o'ziga xos tabiiy sharoiti va o'ziga xos xususiyatlari, Yevropa xalqlari etnik tarixi va etnogenezi va Yevropa qit'asining kashf etilishida tarixiy-geografik tadqiqotlarning o'rni ilmiy adabiyotlar asosida yoritib berilgan.

Bitiruv malakaviy ishining ikkinchi bobi esa "Yevropa xalqlarining etnomadaniyati" ni haqida yoritib o'tishga harakat qilindi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi va axamiyati. Prezident I. Karimovning ma'ruzalari, shuningdek, tarixchi olimlardan N.Abdullayev, I.Alpatov, O.Benesh, Y.Burkxard va F.Sulaymonovalar asarlaridan foydalanildi.

¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. T., "Ma'naviyat". 2008.30-b.

Ishning nazariy yangiligi va amaliy ahamiyati. O‘zbekiston mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab, tashqi siyosat sohasida mamlakatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga alohida e’tiborini qaratdi.

Prezident I.Karimov **“O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li ” asarida bu haqda shunday degan edi. «O‘zbekistonning milliy manfaatlariga mos keladigan ko‘p tomonlama faol tashqi siyosatini amalga oshirish davlatimizning mustaqilligini mustahkamlash, iqtisodiy qiyin-chiliklarni bartaraf etish va xalq turmushini yaxshilashning zarur shart va g‘oyat muhim vositasidir».**¹ Yuqoridagilardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, Yevropa tarixi va madaniyatini o‘rganish O‘zbekiston bilan Yevropa mamlakatlari orasidagi hamkorlikning mohiyatini teran bilishda o‘ziga xos ahamiyatga ega.

Ishning aprobatsiyasi. Bitiruv malakaviy ishi Qarshi davlat universiteti “Jaxon tarixi va arxeologiya” kafedrasida qoshidagi “Yosh tarixchi” to‘garagida, hamda 2013-2014 o‘quv yilidagi talabalar ilmiy-amaliy anjumanida ma’ruza qilingan.

Ishning tuzilishi. Bitiruv malakaviy ishi kirish, III bob, olti fasl, xulosa, foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati va ilovadan tashkil topgan.

¹Karimov I.A. O‘zbekiston:milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura.1 t, Toshkent,”O‘zbekistont”. 1996,50-b.

I BOB: YEVIROPA QIT'ASINING TABIIY SHAROITI VA ETNIK TARIXI.

I.1.Yevropaning o'ziga xos tabiiy sharoiti, etnik tarixi va etnogenezi.

XXI asr boshiga kelib jahon aholisi soni 6 mlrd.dan oshdi. O'tgan XX asr mobaynida dunyoning etnik qiyofasi, unda yashovchi xalqlarning taqdiriga tub o'zgarishlar ruy berdi. Birinchi va ikkinchi jahon urushlari, oktabr inqilobi xalqlar va millatlar takdirida ayanchli iz qoldirdi. Hozirgi davrda jahonda fanga ma'lum ikki mingdan ortiq xalqlar va elatlar yashaydi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda yer kurrasida etnoslarning soni 3-4 mingga yetadi. Shulardan 257 tasi bir million kishidan ortiq aholiga ega bo'lgan xalqlardan iborat bulib, ular jahon aholisining 96 % ini tashkil qiladi. Eng kam sonli aholiga ega 1,5 mingga yaqin xalqlar dunyo aholisining atigi 1-2 %ini tashkil qiladi. Dunyo aholisi 3 mingga yaqin tilda so'zlashadi. Sayyoramizning Aavstraliya, Afrika, Amerika qit'alrida ibtidoiy jamiyat darajasida turgan urug'-qabilalardan tortib, katta-kichik xalq va elatlargacha mavjuddir. Albatta, ular ham sekinlik bilan qabilaviy tuzum sharoitidan bozor munosabatlari girdobiga tortilmoqda.

Jahondagi xalq va elatlar o'z tili, kelib chikishi, moddiy va ma'naviy madaniyati, maishiy turmushi va ruhiyati bilan ham bir-birlaridan ajralib turadi. Xalqlarning o'zaro tafovuti va umumiyligi va o'xshashligini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini jiddiy o'rganib kelinmoqda.

Jumladan, Yevropa qi'asi ham o'zining uzoq va murkkab tadrijiy tarixiy taraqqiyoti davomida yer yuzida etnik va etnomadaniy xususiyatlari bilan boshqa qit'a xalqlaridan tubdan farq qilib kelmoqda.

Yarim milliardga yaqin hozirgi Yevropa xalqlari butun jahon madaniyati tarixida muhim rol o'ynagan. Ular eng qadimgi zamonlarda, ayniqsa, ko'hna Gretsiya va Rim davrlaridan boshlab deyarli olamga tarqalgan bugungi Yevropa madaniyatiga asos sol-gan elatlarning avlodlaridir. Bu qadimiy madaniy meros, buyuk geografik kashfiyotlardan keyin uyg'onish davrlaridan boshlab sivilizatsiyaning gurkirab o'sishi natijasida qayta tiklanib, boshqa qifalarga ham

tarqalgan edi. Zamonamiz madaniyatini Yevropada paydo bo'lgan qadimgi Gretsiya va Rim madaniyatlarisiz tasavvur qilish qiyin. XIX asrning mutafakkirlaridan birining ta'rificha «... Qullik bo'lmaganda, grek davlati, grek san'ati va grek fani ham bo'lmas edi; qullik bo'lmaganda Rim davlati ham bo'lmas edi. Gretsiya bilan Rim qurib bergan poydevor bo'lmaganda esa hozirgi Yevropa ham bo'lmas edi»¹. Qadimgi davrlardan Yevropa inson yashashi uchun nihoyatda qulay sharoitga ega bo'lgan. Uning boshqa qit'alardan farqi shundan iboratki, mamlakatlar orasida tabiiy g'ov hisoblangan baland tog'lar va bepoyon sahroyu dashtlar yo'q, aksincha ko'pchiligi zich aholiga ega bo'lgan davlatlar birlari bilan serunum tuproqli vodiylar va o'rmonli adirlar orqali chegaradosh. Yevropaning eng shimoliy qismi (Shpesbergen sohillari) Subarktika yoki hatto, Arktika kengligiga yetsa, janubiy qismi esa (Krit orollarigacha) subtropik poyasiga taqaladi (taxminan 5 ming km. uzunasiga). Kengligi g'arbdan sharqqacha, ya'ni Pireney yarim orolining Atlantika sohillardan Bolqon yarim oroli, Qora dengiz sohillariga (3100 kra.ga)cha cho'zilgan.

YEVROPA qit'asi Yevrosiyo materigining g'arbiy qismi bo'lib, maydoni 10507 ming km²; 730 ming km² ni orollar tashkil etadi. Qit'a Shimoliy yarim sharda joylashgan, Osiyo bilan chegarasi shartli ravishda Ural tog'larining sharqiy etagi, Emba daryosi, Kaspiy dengizi, Kuma-Manich botig'i orqali va Don daryosining quyilish joyidan o'tkazilgan.

Shimoldan Shimoliy Muz okeani va uning dengizlari (Kara, Barents, Oq, Norvegiya) bilan, g'arb va janubdan Atlantika okeani va uning dengizlari (Boltiq, Shimoliy, O'rta, Marmar, Qora va Azov) bilan chegaralangan. Yevropaning materikdagi chekka nuqtalari: shimolda — Nordkin burni, janubda - Marroki burni, g'arbda — Roka burni, sharqda — Qutbiy Ural tog'ining sharqiy etagi.

¹ Jabborov Y. Etnografiya va jahonning etnik qiyofasi.- T.: «Fan», 1982.

Yevropa hududining 25% ini yarim orollar tashkil etadi, ularning eng yiriklari: Kola, Skandinaviya, Yutlandiya, Bretan, Pireney, Appenin, Bolqon, Qrim yarim orollari. Yevropaga qarashli orol va arxipelaglardan eng yiriklari: Novaya Zemlya, Frants-Iosif Yeri, Shpitsbergen, Britaniya, Islandiya, Irlandiya, Korsika, Sardiniya, Sitsiliya, Krit. Yevropa qirg'oq chizig'ining umumiy uzunlig 38 ming km. Qirg'oklari kuchli yemirilgan, dengiz va qo'ltiqlar quruqlik ichkarisiga kirib borgan.

Ryelyefi ning aksari qismi pasttekislik va qirlardan, 1/5 qismi tog'lardan iborat. Yevropa o'rtacha (300 m chamasi) va maksimal (4807 m, Alp tog'laridagi Monblan cho'qqisi) balandligi jihatdan boshqa qit'alardan (Avstraliya bundan mustasno) keyinda turadi. Ba'zi rayonlari (Kaspiy bo'yi pasttekisligi — 28 m, Shimoliy va Boltiq dengizlari sohili) dengiz sathi-dan past.

Yevropa reliefi tektonik tuzilishi va tarkib topishi tarixi jihatidan xilma-xil. Yevropaning sharqiy qismini Sharqiy Yevropa tekisligi egallaydi. Uning yuzasi to'liqinsimon, tepalik ko'p, o'rtacha bal. 170 m. Ba'zi joylari 200 m va undan ham balandroq bo'lib, quyidagi qirlar bor: Valday, O'rta Rus, Volga bo'yi, Dnepr bo'yi, Volin, Podolsk va boshqalar. Sharqiy Yevropa tekisligi asta-sekin O'rta Yevropa tekisligiga o'tib boradi. G'arbiy Yevropaning katta qismi tog'lardan iborat, Janubda yosh burmali tog'lar ko'tarilib turadi, bular — Pireney, Alp, Apennin, Karpat, Stara-Planina tog'lari. Dinara yassitog'ligi. Yevropaning o'rta qismi qadimiy tog'lar — Sevena, Yura, Garts. Shvartsvald, Sudet va boshqalardan iborat. Qadimgi tog'larga yana Grampian, Pennin, Skandinaviya tog'lari va Uralni kiritadilar.

YEVROPA hududi geologik tuzilishi jihatidan to'rt qismga bo'linadi: Sharqiy Yevropa platformasi; kaledon burmalanishi strukturalari; gertsin burmalanishi strukturalari (Angliya janubi, Fran-diya, Ispaniyaning bir qismi, Polsha va Chexiya massivi) va Janubiy Yevropadagi alp burmalanishi strukturalari.

Yevropa neft va gaz konlari paleozoy va mezozoy yotqiziqlari orasidan (Volga-Ural, Kaspiy bo'yi, Dnepr-Donetsk, Polsha, GFR, Niderlandiya, Buyuk Britaniya hamda Shimoliy dengiz tubi va boshqa joylardan); Alp tog'lari etagi va tog' oralig'idagi bukilmalarda (Ruminiya, Vengriya, Bolgariya, Italiya va b.) neft neogen yotqiziqlari orasidan topilgan. Toshko'mir va qo'ng'ir ko'mirning katta konlari (Don, Lvov-Volin, Moskva yoni, Pechora havzalari, Polsha, GFR, Belgiya, Buyuk Britaniya) bor.¹

Temir va marganets rudalari, boksit, rangli metallardan mis, nikel, kobalt, qo'rg'oshin, kumush konlari asosan gertsinid mintaqasida mavjud, kaliy va tosh tuzlari Ukraina, Belorussiya, Kaspiy bo'yi va Ural oldida hamda perm yotqiziqlari orasida uchraydi. Apatit-nefelin rudalarining yirik konlari Kola yarim orolida, katta tuz konlari Daniya, GFR va Polsha hududlarida topilgan.

Yevropaning aksariyat qismi o'rtacha kengliklarda joylashgan. Yevropada arktika, subarktika, mo''tadil va subtropik mintaqalar iqlim tiplari bor. Yevropaning arktika mintaqasidagi orollarida iqlim sovuq, qish uzoq, yoz qisqa (iyulning o'rtacha t-rasi 5° dan past). Subarktika mintaqasida (Islandiya, Fennoskandiya. Shimoliy va Sharqiy Yevropa tekisligida) yoz uzoqroq va iliqroq, iyulda o'rtacha temperatura 10—12°. Qish g'arbiy rayonlarda yumshoq, sharqda sovuq; yog'in 400—1000mm, bug'lanish yog'inga nisbatan kam. Mo''tadil mintaqaning (Yevropaning O'rta dengiz bo'yi va Qrimning janubdan boshqa qismi) shimolda iqlim sovuq, janubda iliq, g'ar-bida dengiz iqlimi, sharqida esa mo''tadil kontinental, qish sovuq, yoz shimolda salqin, markazida iliq, janubda issiq. Subtropik mintaqada iklim O'rta dengiz tipli, qish iliq, seryomg'ir yoz issiq va quruq².

Qishda eng past oylik temperaturalar Yevropaning shimoli-sharqida Pechora daryosi havzasida bo'ladi (bu yerda eng past t-ra —52° qayd qilingan). Umuman qish Sharqiy Yevropada sovuq. Sharqiy Yevropaning janubda qor bir

¹ Jabborov I. Etnografiya asoslari. — T.: 1981.50-b.

² Jabborov I. Jahon xalqlari etnografiyasi.- T.: «O'qituvchi», 1985.

oy, shimolda 7—9 oy erimaydi. Iyulda o'rtacha t-ra Yevropada O'rta dengiz atrofida ($28—30^{\circ}$) va Kaspiy dengizi bo'yida ($24—26^{\circ}$) eng yuqori, Arktika o.larida eng past ($2—4^{\circ}$) bo'ladi. Eng yuqori temperatura (48°) Pireney yarim orolining janubida kuzatilgan.

Yevropada yillik yog'in miqdori g'arbdan sharqqa tomon kamayib boradi. Atlantika okeaniga yaqin rayonlarda yiliga 1000—2000 mm yog'in yog'adi. Sharqiy Yevropada yillik yog'in miqdori 300—500 mm, Kaspiy dengizi bo'yida 200 mm va undan kam, Arktika orollarida 300—400 mm. Yevropaning katta qismida yillik yog'in miqdori bug'lanishga nisbatan ko'prok,.

Oqib turadigan suvning qajmi jihatidan Yevropa Yer yuzida Janubiy Amerikadan keyin 2-o'rinda. Yevropada suv oqimi g'arbdan sharqqa va shimoldan janubga tomon kamayib boradi. Yevropaning katta qismi Atlantika okeani va uning dengizlari havzasiga, oz qismi Shimoliy Muz okeani va ichki havza — Kaspiy dengiziga mansub.

Yirik daryolari Sharqiy Yevropa tekisliklarida joylashgan. Volga daryosi uz. (3530 km), havzasining mayd. (1360 ming km²) va o'rtacha yillik suv sarfi (8000 m³/sek) bo'yicha 1-o'rinda. Boshqa daryolari: Ural, Dnepr, Don, Pechora, Dnestr, Shimoliy Dvina. G'arbiy Yevropadagi eng katta daryolar: Dunay, Reyn, Elba, Visla, Luara, Taxo, Odra. Daryolar Sharqiy Yevropa tekisliklarida qordan, qisman yomg'irdan, O'rta Yevropa tekisliklarida, asosan, yomg'irdan, Alp tog'larida qor, yomg'ir, qisman muzliklarning erishidan, O'rta dengiz bo'yidagi karst relefli rayonlarda grunt suvlaridan to'yinadi. Yevropa daryolariga oqimni tartibga solib turuvchi ko'plab suv omborlari va boshqa suv inshootlari qurilgan, ularning ko'pchiligi o'zaro va ko'llar bilan kanallar orqali bog'langan, natijada ularning transport ahamiyati ortgan.

Yevropada ko'llar notekis taqsimlangan. Ular asosan, to'rtlamchi davrda muzlik bosgan yerlarda joylashgan. Tekisliklardagi ko'llar: Ladoga, Onega, Venern, Balaton, Vettern, Melaren, Imandra; tog' etagida joylashgan ko'llar: Jeneva, Lago-Majore, Komo, Garda va boshqalar.

Baland tog' tepalarida «alp» ko'llari, Apennin yarim oroli va Islandiyada vulkan ko'llari bor. Ko'llarning suvi chuchuk. Janubi-sharqidagi rayonlarda ko'l suvi sho'r va juda minerallashgan. Yevropaning Osiyo bilan chegarasida dunyodagi eng katta ko'l — Kaspiy dengizi joylashgan. Yevropaning shimoliy va shimoli-sharqida botqoqlik ko'p.

Yevropadagi muzliklarning umumiy maydoni 118 ming km² dan ziyod. Eng yirik muzliklari Shpitsbergen, Novaya Zemlya, Frants-Iosif Yeri, Islandiyada va Skandinaviya tog'larida. Muzliklarning qalinligi 400 -600 m, ayrim joylarda 1000 m gacha. Alp tog'lari, Uralning shimoliy Pireney, Serra-Nevada tog'larida ham muzliklar bor.

Dunyodagi 5 ta qit'ada yashayotgan 6 mlrd.dan oshiq aholi muayyan hududda notekis joylashgan. Hozir jahon aholisi o'z ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzumiga qarab, turli tipdagi etnoslardan –millat, xalq, qabilaviy birikma yoki ayrim qabilalardan iboratdir.Tarixiy jihatdan ilk etnos tipi – ibtidoiy jamoa qabilasi bo'lib, u dastlab bir necha qarindosh-urug'lardan tashkil topgan. Hozirda g'am saqlangan qabilalar ulardan tubdan farq qilib, bir necha yuz kishidan milliongacha yetadigan aholidan iborat.¹

Yevropada odamning uzoq davrlarda paydo bo'lishi, aholining zichligi, sanoat va qishloq xo'jaligining gurkirab o'sishi uning tabiiy sharoitining ancha o'zgarishiga sabab bo'lgan². Yevropaliklarning hayotida va tabiatida yirik sanoat markazlarining shakllanishi, bir-biriga chatishib ketgan ekin dalalari va qishloqlarning, sun'iy o'rmonlar va turli transport vositalarining yaratilishi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Hozirgacha Yevropa mamlakatlarning ko'pining okean va dengizlar bilan bog'liq bo'lishi, ularning iqtisodiyoti va madaniyatida katta rol o'ynab kelmoqda. Ayniqsa, dengiz savdosi, okean va dengiz mahsulotlaridan foydalanish bu mamlakatlarning taraqqiyotiga beqiyos ta'sir qilib kelgan.

¹ Jabborov I. Etnografiya asoslari. — T.: 1981.45-b.

² Садохин С. Этнология.- М.: 2001.

Insoniyat Janubiy Yevropa va uning o'rta qismini eng qadimiy davrlardan o'zlashtira boshlagan. o'tgan asrda o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, aksariyat Yevropa mamlakatlarida ilk paleolit davridan odamlar yashagan. Fransiya g'orlarida topilgan tosh qurollar, arxeologlarning ta'rificha, bu yerda ketma-ket paleolit madaniyati shakllanib kelganligini tasdiqlaydi.

Ibtidoiy ajdodlar dastlab yirik hayvonlarga ov qilib kun kechirganlar, g'orlarda, chayla va yerto'lalarda yashaganlar, tosh-lardan, yog'och va suyakdan turli qurollar yasaganlar, teridan ki-yim tikishni bilganlar. Ular kichik urug' turkumlarga bo'lingan, qoyalarga rasmlar chizishgan, turlicha xo'jalik shakllari yaratgan-lar. Masalan, Baltika bo'ylarida asosan, baliqchilik (maglemos madaniyati), Shimoliy dengiz sohillarida dengiz terimchiligi (kyokke-meding madaniyati), ichki hududlarda bug'u ovchiligi (tardenuaz, svider kabi madaniyatlar) xo'jaliklari paydo bo'lgan.

Yevropaning deyarli barcha aholisi katta yevropoid irqiga mansub bo'lib, bir necha kichik irq'larga bo'linadi. Skandinaviya mamlakatlari, Buyuk Britaniya, Irlandiya, Islandiya, Niderlandiya, Estoniya va Latviya hududlarida atlantika-bolتيq irqiga mansub aholi yashaydi. Yevropaning markaziy viloyatlari va uning sharqiy qismida o'rta Yevropa irqiga mansub turli xalqlar bor. Adriatika dengizi sharqidagi mamlakatlarda, Gretsiya shimoli, Bolgariya, Avstriya janubi va Italiya shimoli (Tirol), Qora dengizning shimoliy, g'arbi va sharqida istiqomat qiluvchi aholi bolqon-kavkaz irqiga kiradi. Ispaniya, Italiyaning katta qismi, Frantsiya, Gretsiya janubi, O'rta dengiz orollarida hind-o'rta dengiz irqiga, Litva, qisman Latviya va Shimoliy Yevropaning Rossiya qismida oq dengiz-bolتيq irqiga mansub xalqlar yashaydi. Yevropaning Ural va Volga xavzalari va boshqa hududlarda turli irqqa mansub xalqlar bor¹.

Yevropa xalqlari tillarining ko'pchiligi hind-Yevropa tillari oilasiga mansub. Sharqiy va Janubi Sharqiy Yevropada slavyanlar guruhiga mansub

¹ Jabborov I. Jahon xalqlari etnografiyasi.- T.: «O'qituvchi», 1985.

xalqlar joylashgan. Ruslar, ukrainlar, beloruslar — sharqiy slavyan-lar; polyaklar, chexlar, slovaklar - g'arbiy slavyanlar; bolgarlar, makedonlar, serblar va chernogorlar janubiy slavyanlarni tashkil etadi. Shimoliy va Markaziy Yevropada german tillarida so'zlashuvchi xalqlar — nemislar, avstriyaliklar, shveytsariyaliklar, lyuksemburglar, gollandlar, flamandlar, inglizlar, shotlandlar, danlar, shvedlar, norveglar, islandlar va boshqa lar yashaydi, Janubi-G'arbiy Yevropa aholisi roman tillarida so'zlashuvchi xalqlar — italyanlar, frantsuzlar, ispanlar, portugallar, ruminlar, moldavanlar va boshqadan iborat.

Janubi-Sharqiy Yevropadagi hind-oriylar guruhiga mansub lo'lilarning ko'pchiligi va barcha mamlakatlarda istiqomat qiluvchi deyarli hamma yahudiylar (rasmiy tili — idish, ivrit tili) mahalliy tilda so'zlashadi. Grek tili va albanlar tili hind-Yevropa tillarining alohida guruhiga kiradi. Yevropa aholisining salmoqli qismini ural-oltoy xalqlari tillarida so'zlashuvchilar tashkil etadi. Finlar, estonlar, karellar, mordvalar, marilar, udmurtlar, vengerlar ugor-fin tillarida, chuvashlar, tatarlar, boshqirdlar, gagauzlar turkiy tillarda gaplashadi¹.

Yevropada xristian dini, asosan ikki oqim (pravoslaviye va katolitsizm)ga bo'linadi; shuningdek, XV—XVI asrlardagi reformatsiya davrida katolik cherkovidan ajralib chiqqan protestantizm va boshqa diniy oqimlar bor. Sharqiy va Janubi-S'Harqiy Yevropa xalqlarida pravoslaviye, Janubi-G'arbiy Yevropa aholisi. o'rtasida katolitsizm keng yoyilgan. Yevropadagi turkiy xalqlar, albanlar, lo'lilarning ko'pchiligi, shuningdek, bosniylar va bolgarlarning bir qismi islom diniga, yahudiylar iudaizmga e'tiqod qiladi. Aholisi 2000 y.ga kelib 725,5 mln. kishiga yetdi.

Yevropaning hozirgi siyosiy xaritasi 1990-yillardagi siyosiy o'zgarishlardan so'ng yangilandi. Bir qancha davlatlar, jumladan sho'rolar itti-foqining barham topishi, Yugoslaviyaning parchalanishi, Chexoslovakiyaning

¹ Садохин С. Этнология.- М.: 2001.

Chexiya va Slovakiyaga bo'linishi natijasida bir qancha yangi davlatlar vujudga keldi, GDR va GFR birlashdi.

I.2.Yevropa qit'asining kashf etilishida tarixiy-geografik tadqiqotlarning o'rni.

Yevropa qitasining ayrim qismlarini kashf etishni kritliklar boshlab berishgan. Ular mil. av. XVI asrdan oldinroq Kiklada arxipelagini egalladilar. Peloponnes yarim orolida yashovchi axeylar mil. av. XV—XIII asrlarda Pind va Olimp tog'larini, Xalkidiya yarim oroli, Shimoliy Sporada, Lemnos va Ioni orollarini kashf qildilar. Mil. av. IX-asrda finikiyalik dengizchilar Apennin yarim oroli, Malta, Sitsiliya, Sardiniya, Balear orollari, Pireney yarim oroli sohillariga suzib boradilar.

Mil. av. 1-ming yillik o'rtalariga kelganda yunonlar Janubiy Yevropa sohillarini kashf etib bo'ldilar. Mil. av. 320 y.gacha yunonistonlik Pifey Yevropaning g'arbiy sohillarini — Biskay qo'ltig'idan Shimoliy dengizgacha o'rgandi. Mil. av. 4-asrgacha yunonlar Bolqon va Apennin tog'lari orqali o'tib, Sharqiy Alp tog'larigacha borganlar.

Mil.av. 58—51 yillarda Yuliy Tsezar legionlari Frantsiyaning ko'p daryolari va Buyuk Britaniyaning Temza daryosigacha bo'lgan joylarni o'rgandilar. Mil. av. 35 — mil. 9 yilda Oktavian Avgust sarkardalari Markaziy Yevropaga bostirib kirib, Reyn, Dunay vodiylari, Friz orollari bilan tanishdilar. 43—84 yillarda rimliklar Uels yarim oroli, Men va Angliya orollari, Pennin tog'larigacha bordilar. VIII-asrda irlandlar Farer orollari va Islandiyaga birinchi bo'lib bordilar. IX-asrda bu orollarni normannlar egalladilar. Ular Skandinaviya va Kola yarim orollarini shimoldan aylanib, Oq dengizgacha yetib bordilar. Boltiq dengizining Botnik, Riga, Fin qo'ltig'larida suzib, barcha yirik orollarni, Neman va G'arbiy Dvina daryolari etaklarini kashf etdilar. VIII-IX asrlarda arablar butun Janubiy Yevropa, 711—718 yillarda o'zlari bosib olgan Pireney yarim oroli bilan janubi-sharq va

sharqda Emba va Yoyiq (Ural) daryolari hamda Volga bo'yining unga Kama daryosi quyilishigacha bo'lgan joylarini o'rgandilar.

Sharqiy Yevropaning qolgan hamma rayonlari va butun Shimoliy Yevropani Boltiq dengizi qo'ltiqlari va Oq dengizdan Uralgacha ruslar tadqiq qildi. XV—XVI asrlarda rus dengizchi sayyohlari Shimoliy Yevropaning butun qirg'oqlari bo'ylab suzib, Kanin yarim oroli Kolguyev, Vaygach, Novaya Zemlya va Shpitsbergen orollarini o'rgandilar.¹

XVI asr ikkinchi - yarmida rus yer o'lchovchilari Sharqiy Yevropadagi daryo, yirik ko'llar, orol hamda yarim orollarni tadqiq qilib, xaritaga tushirdilar.

XVIII asrda rus sayyohlari Ural tog'lari, Yalpi Sirt, Kaspiy bo'yi pasttekisligi, Kuma-Manich botig'i, Valday qirlari va boshqa joylarni o'rgandilar.

Janubiy Yevropa dengizlari sohili va Atlantika okeani sohilining bir qismini XIII—XV asrlarda, asosan Italiya dengizchilari batafsil tadqiq qilib xaritaga tushirdilar.

XVIII asr oxirlarida frantsuz, italyan, polyak va boshqa olimlar Apennin, Alp, Karpat, Pireney, Dinara tog'lari, Markaziy Frantsiya massivini o'rganishni davom ettirdilar.

XIX asrda geolog va geograflar Alp va Fennoskandiya tog'larining tuzilishi Buyuk Britaniya orolining relef xususiyatlarini aniqladilar.

Buyuk geografik kashfiyotlardan so'ng XV-XVII asrlar davomida Markaziy, Shimoliy, Janubiy Amerika indeyslari, afrika va Osiyoning ko'p xalqlari to'g'risida keng ma'lumotlar yozilgan. Italyan gumanist yozuvchisi Pyetro Matir, meksikalik darvesh olim Bernardiko de Saagun, yepiskoplar Bartalome de Las Kasos va Diyego Landa asarlarida Amerika xalqlari xakida keng ma'lumotlar tasvirlangan. Nemis mutafakkiri Iogan Gotfred Gerderning fikricha, insoniyat yaxlit, uning tarixi ham yaxlit jarayondir, har bir xalq taraqqiyotda teng huquqqa

¹ Jabborov I. Etnografiya asoslari. — T.: 1981.57-b.

egadir. Gerder fikrlari keyinchalik Yevropa xalqlarida milliy ruhning tiklanishiga zo'r ta'sir ko'rsatdi.

Yevropa madaniyatining keyingi rivojida neolit davri katta ahamiyatga ega. Miloddan avvalgi IV-II ming yilliklarini o'z ichiga olgan bu davr tosh qurollarni ishlab chiqarishning takomillashishi, o'q-yoyning kashf etilishi, kulolchilik va to'qimachilikning paydo bo'lishi, asta-sekin dehqonchilik va chorvachilik xo'jaliklarining vujudga kelishi, o'troq aholiga xos qishloqlarning tashkil topishi bilan belgilanadi. Turli hududlarda mahalliy tabiiy sharoitga moslashgan madaniyatlar shakllanadi. Ammo turli madaniyat yaratgan elatlarning qaysi tillarda gapirganligi hozirgacha noaniq. Faqat miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikdan boshlab butun Yevropa qifasiga hind-Yevropa tillarida gapiradigan qabilalar tarqala boshlaydi. Ular asta-sekin janubda Bolqon yarim orolini va Krit orolini, keyin (miloddan avvalgi 1 ming yilliklarda) Italiyaning ko'p qismini egallaydilar. Eng katta to'lqin (kelt qabilalari) G'arbiy Yevropaga yetib hozirgi Fransiya va Belgiyaga joylashgan. Pireney yarim oroliga kelgan keltlar iberlar bilan aralashib «keltiber» aholisiga asos solgan, Britaniya orolini egallagan.¹

Shunday qilib, hind-Yevropa tillari eramizdan avvalgi II-I ming yilliklarda butun Yevropaga tarqalgan. Amrno bu tillarning asli kelib chiqishi qanday ekanligi haligacha qorong'i. Keyingi xalqlarning buyuk ko'chishi davrida ko'hna Yevropa aholisi yana ham ko'proq aralashib ketgan. Sharqdan ko'chib kelgan gunlar, avarlar, bulg'or va vengerlar mahalliy hind-Yevropa xalqlarini harakatga keltirgan. o'sha davrda german qabilalari g'arb tomon siljib keng hududda joylashgan, Dnepr va Visla vohalarida yashagan slavyan qabilalari esa Bolqon yarim oroliga va Sharqiy Yevropaga ko'chib kelib o'mashgan. Bu etnik jarayon keyin ham davom qilib, hozirgi Yevropa xalqlarining shakllanishiga asos solgan edi².

¹ Токарев С.А. История зарубежной этнографии. — М.: «Наука».1998.с 43

² Jabborov I. Jahon xalqlari etnografiyasi.- T.: «O'qituvchi», 1985.

Yevropa xalqlarining ko'pchiligi hind-Yevropa-slavyan, german, roman va kelt tillarida gapiradilar. Slavyan til turkumiga g'arbiy slavyanlardan chexlar, slovaklar, polyaklar va janubiy slavyan-lardan serblar, bolgarlar, xorvatlar, slovenlar, chernogorlar, makedoniyaliklar va bosniylar; sharqiy slavyanlarga esa ruslar, beloruslar, ukrainlar kiradi. Roman til turkumiga janub va g'arbda yashovchi italyanlar, fransuzlar, vallonlar, ispanlar, portugallar, ruminlar, moldovanlar kiradi. Qadimgi davrda keng tarqalgan kelt tilida gapiradigan elatlarning avlodi hozir faqat Irlandiyada, qisman Shotlandiyada, Angliya va Fransiyaning Bretan yarim orolida yashaydi. Keltlarning ko'p qismi Rim imperiyasi hukmronlik qilgan davrda roman tillari bilan aralashib, keyinchalik german qabilalari tarqalishi bilan german tiliga singib ketgan. German xalqlariga nemislar, avstriyaliklar, gollandlar, flamandlar, shvedlar, norveglar, daniyaliklar, islandlar, inglizlar va qisman shveytsariyaliklar kiradi. Hind-Yevropa tillarida greklar va albanlar ham gapiradi. Vengerlar yoki madyarlar, finnlr, soamlar va loparlar finnougor til oilasiga mansub. Bolqon yarim orolida yashovchi turklar va gagauzlar esa turkiy tillarda gapiradilar. Faqat Malta orolida arab tili saqlangan.

Eng yirik xalqlarning etnik tarixi to'g'risida qisqacha gapirib o'tish zarur. G'arbiy slavyanlardan polyaklar X asrga kelib polyaklar, vislyanlar, pomoryanlar, mazovsha va sileziyaliklardan tashkil topgan davlat hududida xalq sifatida shakllangan. o'sha davrlarda Buyuk Moraviya knyazligi chegarasida chex, slovak, morava qabilalari birlashib hozirgi Chexiya va Slovakiya xalqlariga asos solgan edi. Ammo XI asrlardan boshlab XX asrgacha slovaklar venger davlati tarkibiga kirgan. Chex va morava qabilalari birikmasidan tashkil topgan chex xalqi XIII-XVI asrlarda nemislarning mustamlakasiga aylandi, XVII asrlardan boshlab Avstriya davlatiga qo'shiladi. o'sha davrda ularga nisbatan nemislashtirish siyosati amalga oshirilgan. o'z navbatida Vengerlar slovaklarni madyarlashtirishga intilganlar. Faqat 1918-yilda Chexoslovakiya davlatiga asos solingandan keyin mustamlakachi-lik ta'siridan qutulgan chexlar mustaqil rivojlana boshladi. Chexoslovakiya o'tgan asr oxirlariga borib ikki

yangi davlatga bo'linadi. Yaqinda ikkiga bo'linib chexlar va slovaklar o'zining mil-liy davlatiga ega bo'ldilar.

Hozirgi bolgar xalqi V-VI asrlarda Bolqonga kelgan janubiy slavyan qabilalari bilan mahalliy frakiy aholisi harada VII asrlarda sharqdan bosib kirgan va o'z nomini bergan turkiy tildagi ko'chmanchi bulg'orlarning aralashishi natijasida paydo bo'ladi.

Yugoslaviya xalqlarining slavyan ajdodlari VII asrlarda juda keng hududda Qora dengiz qirg'oqlaridan Adriatikagacha joylashgan. Ular qadimiy mahalliy illiriya va frakiyalik roman xalqlari bilan to'qnashib qisraan siqib chiqargan yoki aralashib ketgan. Ammo Yugoslaviya xalqlari ketma-ket Vizantiya, Vengriya, Avstriya, Turkiya davlatlari tomonidan istilo qilinib, faqat 1918-yilda mustaqil davlat bo'lib birikadilar.

Miloddan avvalgi 1 ming yillikka oid yozma manbalarda tilga olingan Dunay qirg'oqlarida yashagan qadimiy dakofrakiy qabilalari Rim imperiyasi davrida romanlashtirilgan. Lekin xalqlarning buyuk ko'chishi jarayonida ruminlarning madaniyatida slavyanlar chuqur iz qoldirgan. Til va madaniyati jihatidan ancha ajralib turadigan hozirgi vengerlarning ajdodlari asli Ural orqasida yashagan ugor xalqlari bilan bog'liq. IX asr oxirlarida Pannoniyada paydo bo'lgan ko'chmanchi-chorvador vengerlar mahalliy turli elat va xalqlar bilan aralashib, o'ziga xos etnosni hosil qiladi¹.

Hozirgi eng katta millatlardan hisoblangan nemislarning etnogenezida qadimgi elatlardan keltlar, so'ngra saks, bavar, turing, gess, frank kabi qabilalar muhim rol o'ynagan. X asrda nemislar ta'siriga tushgan Oder va Elba daryolari bo'ylarida yashovchi slav-yanlar ham nemislar bilan aralashib ketganlar. o'rta asrlar davrida tarqoq holatda yashagan nemis xalqi o'ziga xos madaniyat yaratgan. German tiliga yaqin inglizlarning kelib chiqishida ham dastlab Britaniya oroliga ko'chib kelgan keltlar, milodning birinchi ming yilligi o'rtalarida joylashgan ko'p sonli german qabilalari-anglo-sakslar, yuta va frizlar, keyinchalik qo'shilgan

¹ Садохин С. Этнология.- М.: 2001.

daniyaliklar, norveg-lar va ayniqsa, fransuzlashgan normanlar muhim o'rinni egallaydi. Fransuz xalqining shakllanishida ham kelt tilida gapiradigan gallar asosiy rol o'ynagan. Ular eramizdan avvalgi I asrlarda rimliklar tomonidan bosib olingan va romanlashtirilgan. Keyin vestgot, burgund va frank kabi german qabilalari fransuz xalqining tarkibiy qismi bo'lib roman elatlari bilan aralashib ketgan, frank qabilalaridan esa fransuz xalqining nomi kelib chiqqan.¹

Italyan xalqiga dastavval eramizdan avvalgi 1 ming yillikda Appenin yarim oroliga kelib joylashgan italiy qabilalari, ayniqsa, latinlar asos solgan. Rim imperiyasi yemirilgandan keyin V asrlardan boshlab bir necha yuz yillar davomida varvar qabilalari bosib keladilar va yuksak madaniyatli italiyaliklarga qo'shilib singib ketadilar. Milodning ikkinchi ming yilligiga kelib, hozirgi italyan xalqi shakllana boshlaydi.

Pireney yarim orolida eng qadimgi aholi iberlar va basklar yashagan. Ular bilan miloddan avvalgi 1 ming yillikda kelgan keltlar, keyinchalik Rim imperiyasi bosib olgandan so'ng lotin tilida gapiradigan elatlar aralashishi natijasida hozirgi ispan va portugal xalqlari paydo bo'ladi. Ammo hozir ham Pireneyda qisman Fransiyada yashovchi qadimiy basklarning avlodlari o'z tillarini saqlab qolganlar. Ular o'ziga xos ona tilidan tashqari qaysi mamlakatda yashasa, masalan, Ispaniyadagilar ispan tilini, Fransiyadagi basklar fransuz tilini ham to'liq egallaganlar².

Hozirgi Yevropa aholisining yarmiga yaqini (Daniya, Vengriya, Italiya, Polsha, Germaniya, Portugaliya, Islandiya, Gretsiya, Irlandiya va hk.) bir millatlik, ya'ni 95 foizdan ortig'i asosiy tub millat vakillari yashaydigan mamlakatlardir. Ayrim davlatlarda mayda millatlarning yirik gumhlari joylashgan (Fransiya, Bolgariya, Finlyandiya va Ruminiya), ba'zilari esa ko'p millatli

¹ Токарев С.А. История зарубежной этнографии. — М.: «Наука».1998.с 43

² Jabborov I. Jahon xalqlari etnografiyasi.- T.: «O'qituvchi», 1985.

mamlakatlar qatoriga kiradi. XX asr so'ngida ana shunday mamlakatlardan biri Yugoslaviya siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va etnik sabablarga ko'ra parchalanib ketdi. Uning merosxo'ri sifatida besh mustaqil davlat Serbiya va Chernogoriya, Xorvatiya, Makedoniya, Bosniya va Ger-sogovina, Sloveniya jahon xaritasida paydo bo'ldi. Bugungi kunda ko'p millatli mamlakat hisoblanadigan Buyuk Britaniyada ingliz-lar, shotlandlar, irlandlar, uelsliklar, gallar; Ispaniyada ispanlar, katalonliklar, nalisiylar, basklar yashashadi.

II BOB: G'ARBIY YEVROPA XALQLARINING ETNOMADANIYATI.

II.1.G'arbiy Yevropaning roman-german va anglo-saks xalqlari etnomadaniyatining o'ziga xosligi.

G'arbiy Yevropaning turli qismlarida, ayniqsa, chegaradosh hududlarda, aralash etnik guruhlar, ko'p millatli viloyatlar ham uchraydi. Ammo ko'p mamlakatlarning milliy lingvistik tuzilishi ancha yaxlit. Yarim milliardlik mintaqa aholisining asosiy qismi (95 foizi) hind-Yevropa tillarining vakillari bo'lib, ular to'rtta til oilalariga-german, roman, slavyan va kelt tillariga mansubdirlar. Bu tillardan eng kattasi 17 xalqdan iborat german guruhi bo'lib, unda 178 mln.ga yaqin kishi gapiradi va u bir necha yirik shevalarga bo'linadi. Nisbatan ancha yaxlit hisoblangan roman til guruhiga kiradigan 15 ta xalq (177 mln. kishi) zich joylashgan. Slavyan tillarida (g'arbiy va janubiy slavyanlar) gapiradigan 11 ta elatning soni taxminan 79 mln. kishi. Juda kam aholiga ega bo'lgan keltlar (7,4 mln. dan ortiq) Yevropa xalqlarining eng qadimiy avlodlari hisoblanadi.

Hind-Yevropa til oilasiga kiradigan qadimgi frakiya (illiriya)-liklarning avlodlari hisoblangan albanlar (4,9 mln. kishi) va qadimgi davrdagi yunonlar bilan o'rta asrlarda shimoldan ko'chib kelgan slavyanlar va albanlar bilan aralashib ketgan hozirgi greklar (10 mln. dan ortiq) mustaqil guruhga ajralib tilida va turmush tarzida o'ziga xos xususiyatlarni saqlab qolganlar. Butun Yevropaga mayda guruhlariga bo'linib tarqalgan lo'lilar (asli ular X-XII asrlarda Hindistondan kelib, XIV-XV asrlar davomida turli mamlakatlarga joylashgan) ham hind-Yevropa tillarining vakillaridir. Daydichilik turmush tarziga o'rgangan lo'lilarning ko'pchiligi hozir Bolgariya, Ruminiya, Vengriya va qisman Chexiya va Slovakiyada yashaydi¹.

Yevropa mamlakatlarida yashovchi yahudiylar asosan, o'sha mamlakatning tilida gapiradilar, ammo diniy ibodatda qadimiy yahudiylar tili (ivrit)dan foydalanadilar. Boshqa til oilalarining vakillaridan ural tili oilasiga

¹ Jabborov Y. Etnografiya va jahonning etnik qiyofasi.- T.: «Fan», 1982.

raansub (taxminan 18 mln.) uchta xalq: finlar, vengerlar hamda ko'chmanchi lopar (saam)lar, turkiy til guruhiga tegishli Bolqon yarim orolidagi usmon turklari va gagauzlar o'z tillarida gapiradilar. Malta va Sitsiliya janubidagi Choko orollarida yashovchi aholi semit til oilasiga mansub tunis shevasiga yaqin arab tili vakillaridir. Ammo ularning tillarida italyan va ingliz so'zlari ko'p uchraydi.

Xo'jalik hayoti va moddiy madaniyati. Nihoyatda murakkab etnik jarayon Yevropa aholisining xo'jaligida va moddiy madaniyati-da ham o'z aksini topgan. Bu yerda yashovchi turli xalq va elatlar o'ziga xos umumiy xususiyatlar bilan bir qatorda umumiy Yevropa madaniyatini yaratganlar. Yevropa xalqlarining xo'jalik shakllari deyarli bir xil. Chunki, butun Yevropa asosan, mo'tadil iqlimli zonada joylashgan. Eng qadimiy davrlardan neolit va bronza zamonida paydo bo'lgan dehqonchilik xo'jaligi barcha xalq va elatlarning iqtisodiyoti hamda turmushini belgilab bergan va ko'p asrlardan beri xo'jalik hayotining negizini hosil qilgan.

Qadimgi davrlardagi Yevropa nihoyatda yuksak xo'jalik madaniyatini yaratgan edi. Ammo madaniyat darajasi quyi elatlar istilo-sidan keyin Rim imperiyasi yemirilib xo'jalik hayoti butunlay tush-kunlikka uchraydi. Albatta, ajoyib an'analar zamini kuchli bo'lgan-ligi tufayli qisqa muddat ichida o'rta asrlar iqtisodiyotida qaytadan tiklanish namoyon bo'ladi.

Nihoyatda zich aholiga ega bo'lgan G'arbiy Yevropa dehqonchilikka mos yerlardan ancha siqilgan va unga muhtoj bo'lsa-da, yuqori mahsulotli qishloq xo'jaligini tashkil qilishga muyassar bo'lgan. Yevropa qishloq xo'jaligi aholining oziq-ovqatga, dastav-val inson uchun eng muhim bo'lgan go'sht, sabzavot va meva mahsulotlariga ehtiyojini qondirish imkoniyatini yaratgan. Bu imkoniyatga qishloq xo'jaligidaishlab chiqarishni industirlashtirish, ximiyalashtirish va mexanizatsiyalash orqali erishilgan. Umuman, Yevropada qishloq xo'jalik ishlab chiqarish sanoatga nisbatan sekinroq rivojlangan bo'lsa-da, urushdan keyingi yillar ichida uning hajmi o'rtacha ikki-uch hissa o'sgan. Ko'pgina Yevropa mamlakatlarida chorvachilikka alohida e'tibor qaratiladi. Hatto, dehqonchilik chorvachilikka bo'ysundirilib, yem-xashak yetishtirish asosiy

tarmoqqa aylangan. So'nggi yillarda yem-xashakka dehqon-chilik mahsulotlaridan tashqari baliqchilik mahsulotlari ham ishla-tilmoqda.¹

Chorvachilik hamma xalqlar orasida tarqalgan. Italiya, Karpat, Bolqon va Alp tog'li hududlarida qo'ychilik muhim xo'jalik sohasidir. Skandinaviya mamlakatlarida, fransuzlar, irlandiyalik-lar, valiyar va britanlarda qoramol chorvasi rivojlangan va shu asosda sut mahsulotlari ishlab chiqarish taraqqiy etgan. Chorvachilikda asosan, go'sht va sut olinadi, turli yuqori sifatli mahsulotlar yetishtiriladi. Kelt xalqlari dehqonchilikda asosan, yem-xashak yetishtirish bo'yicha ixtisoslashganlar. Yevropada bug'uchilik bilan shug'ullanadigan yagona xalq saamlar hozirgacha yarim ko'chmanchi holatda yashaydi. Finlarning an'anaviy xo'jaligi qoramol boqish, go'sht, sut mahsulotlarini ishlab chiqarishdan iborat. Ularda erkin dalalarning uchdan ikki qismi yem-xashak ekinlari bilan band.

Dengiz sohillarida yashovchi narveglar, islandiyaliklar, gollan-dlar, shuningdek, Markaziy va Shimoliy dengiz aholisi-nemislar, inglizlar, grek va ispanlar hayotida baliqchilik eng rauhim xo'jalik sohasi bo'lib, ularning asosiy tirikchilik manbaidir. Hunarmandchilikning badiiy sohalari har bir Yevropa xalqida qadimdan rivojlanib kelgan va ular asosan, shaharlarda sex tartibida joylashgan. Qishloqlarda esa dehqonchilik ehtiyojini qondiradigan kasblar rivojlangan. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan ishlab chiqarishining paydo bo'lishi bilan yirik fabrika-zavodlar vujudga keldi.

Maishiy turmushning an'anaviy xususiyatlari ko'proq uy va uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim va taomlarda namoyon bo'lmoqda. Eng qadimiy zamonlarda paydo bo'lib hozirgacha o'sib kelayotgan shaharlar Yevropaning o'ziga xos madaniyatini yuzaga keltirgan va butun jahonga tarqatgan. G'arbiy Yevropada urbanlashtirish tufayli shaharlarda hozir butun aholining beshdan uch qismi joylashgan. Belgiya, Shvetsiya va Germaniya shahar aholisi beshdan to'rt qismini

¹ Токарев С.А. История зарубежной этнографии. — М.: «Наука».1998.с 43

tashkil qiladi. Janubiy Yevropa mamlakatlarida sanoat jihatdan kam rivojlangan Portugaliya va Gretsiyada butun aholining taxminan 40 foizi shaharlarda joylashgan.

Qishloqlar hozir ham o'zining shakli va tiplari bilan farqlanadilar. Butun Yevropada bir hovlili yoki ikki-uch hovlili qishloqlar ko'p uchraydi. Ayniqsa, Fransiyaning tog'li hududlarida, Shimoliy Ispaniyada, Shimoliy Italiyada, Germaniyaning shimoli-g'arbida, Norvegiyada va Angliyaning shimolida bir hovlili qarorgohlar ko'p uchraydi. Markaziy Yevropa, Fransiya, Italiya va ichki Ispaniyaning tekisliklarida qadimiy jamoa hayoti bilan bog'liq bo'lgan ko'p hovlili qishloqlar hozirgacha saqlangan.

Qishloqlardagi zamonaviy uylar shaharlardagi kabi pishiq g'isht, beton va shunga o'xshash hozirgi qurilish materiallaridan qurilmoqda. Yashash xonalarining xo'jalik hujrasi bilan birligi yoki xo'jalik inshootlarining ayrim qurilishi bilan bir oz farq qiladi. Masalan, Germaniya, Alp tog'lari va Janubiy Fransiya asosan, turar-joy va xo'jalik qurilishi bir joydajoylashgan. Skandinaviya mamlakatlari, Shimoliy Fransiya, Bolqon yarim oroli mamlakatlarida xo'jalik inshootlari kishi yashaydigan uylardan ayrim holda qurilgan¹.

Uylarni jihozlash milliy an'analar bilan bog'liq. Umumiy buyumlardan, har xil yog'och mebellar, temir, shisha, chinni va sopol idishlar, turli bezaklar va pardalar bilan bezaganlar, Yevropa mebeli va servislari hozirgacha jahon miqyosida namuna bo'lib kelmoqda. Yevropa xalqlarining kiyimlari eng oddiy paleolit davridagi etakchalardan to hozirgi zamonaviy kiyimlargacha bo'lgan davrni bosib o'tgan. Endi butun Yevropaga tarqalgan shahar sarpolari deyarli barcha yerdan milliy kiyimlarni siqib chiqargan, Yevropa kostyumlari o'zining noqulayligiga qaramay hatto issiq tropik mamlakatlarga ham tarqalmoqda. Xalq kiyimlarini asosan, bayramlarda, festival yoki karnavallarda, xor va ansambllarda uchratish mumkin. Ilgari, ayniqsa, o'rta asrlarda har bir tabaqa o'zining kiyim turiga ega bo'lgan. Hozir milliy, tabaqalanish kiyimlarda sezilmaydi, balki ular kosmopolitik tusga kirgan.

¹ Jo'rayev M. Ipak yo'li afsonalari. -T.: Fan, 1993.

G'arbiy va janubi slavyanlarning milliy kiyimlari nihoyatda rang-barang. Ularda ilk o'rta asrlardan boshlab aholi tabaqalangan va sinflarga qarab kiyimlari farq qilgan. o'tmishda erkak va ayollarda kiyimlari asosan, kanopdan tikilgan to'g'ri yoki burma yoqali ko'ylak. Ayrim xalqlar (Moraviya, Slovakiya, G'arbiy Prikarpat)da ayollar egniga ip bog'langan yengsiz ko'ylaklar kiygan. Eng qadimiy kiyimlaridan hozirgacha etakcha (fartuk) saqlangan. XIX asr birinchi choragida slavyanlarda Yevropa yubkasi keng tarqalgan. Qadim slavyanlarda ustki kiyim—yarim po'stin, chakmon (kaftan), yengsiz kamzul (*jilei*), plashning har xil turlari mavjud. Bosh kiyimlariga qarab ayrim etnoslarni ajratish mumkin (keng slavyan teri telpaklari, turli ro'mollar, shlapa va feskellar, jun movutdan tikilgan do'ppilar). Poyabzallar turli xilda (brodnya, teri bashmoq, yumshoq tufli, tagi yog'ochli sandal, junli nogovitsa va hk.)- Hozir milliy kiyimlar Markaziy va Janubiy Yevropaning ayrim viloyatlarida uchraydi va ular asosan, san'at festivallari, folklor jamoalarining badiiy chiqishlarida namoyish qilinadi.

G'arbiy Yevropa xalqlarining milliy xususiyatlari ko'proq taomlarida namoyon bo'ladi. Masalan, roman xalqlarida italyanlarda sevimli taomlardan makaron mahsulotlari juda keng tarqalgan¹. Ularda kunduzgi ovqatga birinchi pomidor qaylasi yoki yog' va suzma, ba'zan qiyma go'sht solingan xo'rda. Dehqon sho'rvasi (dzuppasi)ga loviya va sabzavot solib pishiriladi va non to'g'raladi. Keyin polenta (makkajo'xori atalasi), qovurilgan sabzavot, salat, meva, suzma iste'mol qilinadi. Kunduzgi ovqatga albatta uzum vinosi yoki sevimli ichimlik kofe beriladi. Fransuzlarning milliy taomlari nihoyatda boy va rang-barangligi bilan mashhur. Taomlarida sabzavot va yemishli ildizli mahsulotlar, quyon va parranda go'shti, janubda kaptar go'shti muhim ahamiyatni egallaydi. An'anaviy sevimli taomlardan qaynatilgan o'simlik yog'iga pishirilgan go'sht bilan bifshteks va kartoshka, piyozli qaynatma sho'rvaga pishloq solish keng tarqalgan. Provansda qalampirli turli baliqlardan pishirilgan sho'rva (buyabez) ancha obro' qozongan. U yerda dengiz

¹ Jabborov Y. Etnografiya va jahonning etnik qiyofasi.- T.: «Fan», 1982.

jonivori-ulitkani sarimsoq va non bilan iste'mol qilishni yaxshi ko'radilar. Janubda har xil zaytun va dorivorlar taomga ikki marta taomga uzum vinosi berish shart. Umuman fransuzlar vino iste'mol qilishda jahonda birinchi o'rinni egallaydilar. Qadimgi kelt xalqlarida, masalan, Buyuk Britaniyada, Yevropa taomlaridan uncha farq qilmasa ham, o'ziga xos milliy taomlar, ayniqsa, don solib pishirilgan sho'rvalar, so'li atalasi, gel va irlandiyaliklarda baliq va sutli taomlar mavjud. Ular sho'rvaga qo'y yoki mol ichak-chovog'i va qatqorinlarini solib, suli uni bilan pishirib (xaggis) qalampir, piyoz solib yeyishni yaxshi ko'radilar. Eng sevimli ichimliklari pivo (el) va viski. Janubiy xalqlar ko'proq sabzavot (karam, pomidor, sarimsoq, piyoz, sabzi, kartoshka) va mevani ko'proq iste'mol qiladilar. Vengerlarda cho'chqa go'shtidan turli taomlar tayyorlanadi. Slavyan xalqlarining taomlaridan xamir ovqat tnahsulotlari ko'proq o'rinni egallaydi. Dengiz va daryo sohillarida yashovchi elatlar baliqdan turli xil taomlar tayyorlaydilar.¹

Ijtimoiy-maishiy turmushi, oila-nikoh munosabatlari va madaniyati.

Hozirgi Yevropaning ijtimoiy qiyofasi umuman iqtisodiy jihatdan olganda butun qit'a aholisining o'rtacha 44 foizi faol qismini tashkil qiladi. Shundan erkaklar hisobiga taxminan 58 foizi to'g'ri keladi, ayollarning iqtisodiy faol qismi deyarli ikki hissa kam (29 foiz). Vaholanki, bu mamlakatlarda iqtisodiy faol aholiga ijtimoiy ishlab chiqarishda bevosita ishtirok qilayotgan qismidan tashqari ishsizlar ham kiradi. So'nggi yillarda ayrim an'anaviy kasblarning (ayniqsa, hunarmandchilik va hk.) tugatilishi natijasida ularni professional jihatdan qayta o'qitib o'rgatishga imkoniyat yo'qligidan texnologik ishsizlik jarayoni paydo bo'lgan. Professional ishchilar qatorida yoshlar o'rtasida ham ishsizlikmu-ammosi mavjud. Mintaqada industrial taraqqiyot yuksak bo'lganligi tufayli iqtisodiy faol aholining asosiy qismi sanoat va qurilishda band ekanligini alohida qayd qilish lozim. Masalan, o'tgan asr so'ngida bunday

¹ Токарев С.А. История зарубежной этнографии. — М.: «Наука».1998.с 43

aholi 35-45 % ni tashkil qilgan bo'lsa, ayrim mamlakatlar (Chexiya va Slovakiya, Germaniya va Shveytsariya)da 50 ibizga yaqinlashgan. Eng taraqqiy qilgan industrial mamlakatlarda qishloq va o'rmon xo'jaligida hamda baliqchilikda iqtisodiy faol aholining 10-12 % ini tashkil qiladi, xolos. Qishloq xo'jaligi sohasida eng kam band aholiga ega bo'lgan o'lkalardan Buyuk Britaniya (3 %), Belgiya (4 %), Shvetsiya va Germaniya (6 %). Ammo Janubiy Yevropada qishloq xo'jaligi hali ham muhim o'rinni egallaydi (Italiyada 15 % dan to Gretsiyada 40 % gacha). Keyingi yillarda asosan, qishloq xo'jaligi hisobiga aholining xizmat ko'rsatish sohasida yashovchi qismi ancha ko'paygan. Yevropa mamlakatlarida eng katta ijtimoiy tabaqa xodimlar-ishchilar va ziyolilardan iborat. Ular butun iqtisodiy faol aholining taxminan o'rtacha 80 % ini, Buyuk Britaniyada hatto 90 % dan ham ko'prog'i, janubiy mamlakatlarda esa 70 % i (Gretsiyada 40 %) ini tashkil etadi.

Ijtimoiy va oilaviy turmushi ham barcha Yevropa xalqlariniki singari umumiylikka ega bo'lgan. Nasroniy dini axloqiga tayanib, xususiy mulkka asoslangan holda kichik monogam oila butun Yevropada eng keng tarqalgan. Ammo ayrim patriarxal natural xo'jalik mavjud bo'lgan ba'zi joylarda arxaik tipdagi katta patriarxal oilalar va oila-nikoh tartiblari ham uchraydi. Patriarxal urug'chilik tartiblarining qoldiqlari albanlarda (fis), chernogorliklarda (bratstvo), tog'lik shotlandlarda (klan), qisman uels va irlandliklarda bir oz seziladi. Oila jamoa munosabatlari yaqin davrgacha ayrim bolqon xalqlari (bolgarlar, makedoniyaliklar, serblar, bosniylar va hk.)da saqlanib kelgan. Mazkur oilaviy munosabatlarning yemirili-shi maxsus minorat odatini yaratgan edi. Ilgari kelt va german xalqlarida ma'lum bo'lgan bu odatga binoan meros ota-onadan kenja o'g'ilga o'tadi. Keyinchalik mayorat odati, ya'ni meros katta o'g'ilga o'tish rasmi bilan almashadi. Janubiy slavyanlarda katta patriarxal oila («zadruga») natural xo'jalikka asoslangan 20-50, ba'zan 100 kishiga yetadigan qavmu qarindoshlardan tashkil topgan jamoadan iborat edi.

Nikoh to'ylarida va boshqa oilaviy urf-odatlarda ancha qadi-miy belgilarni hozirgacha uchratish mumkin. Qalin saqlanma-gan bo'lsa-da, kelinni olib qochish, uni «sotib» olish rasmi, qiz moli, kuyov sovg'asi kabi udumlar

hali ham nikoh to'ylaridagi qadimgi sarqitlar sifatida, ammo hazil o'yinlar shaklida namo-yon bo'ladi. Qiz yoshligidan mehnat qilib, o'zi sepini tayyorlashi ko'p xalqlarda shart bo'lgan. Agar kichik individual oilalar (er, xotin va bolalardan iborat) eng keng tarqalgan bo'lsa, slavyan-lardagi zadruga tipidagi katta oilalarda nikoh va boshqa oilaviy an'analarda ibtidoiy tartiblar saqlanib kelmoqda. Nikoh doimo ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan oilaviy voqea sifatida hozir ham unda ko'pchilik ishtirok qiladi, an'anaviy marosimlar, rasm-udumlar bajariladi. Deyarli hamma yerda kelin-kuyovlar cherkovda nikohdan o'tishsa-da, ammo nikoh to'yi asosan, xalq arfanalariga tayanadi.

Keyingi ikki ming yil davomida Yevropaning diniy urf-odatlarini bir necha marta o'zgargan. Bizning eramizning boshlarida bu yerda mahalliy dinlar tarqalgan. Katta hududni egallagan Rim imperiyasida (ayniqsa, Italiya va Gretsiyada) ancha rivojlangan politeistik dinlar hukmronlik qilgan. Qadimgi Rimga ba'zi sharqiy diniy (Isida, Mitra kabi boshqa sharq xudolari bilan bog'liq) ibodatlar ham kirib kelgan¹.

Yevropada nasroniy dinining tez tarqalishi asli feodalizm tuzumi-ning tashkil topish jarayoni bilan bog'liq edi. Dastlab yangi dinga harbiy aristokratiya, knyaz va qirollar o'tgan, keng xalq ommasini eski diniy e'tiqodlarga itoat qilib kelgan. Hukmron sinfga tayanchi bo'lgan ziyolilar va ruhoniylar ommani nasroniylashtirishni zo'rlik bilan o'tkazishga harakat qilgan. Ammo nasroniylik ham yaxlit din bo'lib qolmadi. U XI asr o'rtalarida (1054-yil) ikki qarama-qarshi yo'nalishga-pravoslaviye va katolitsizmga (sharqiy va g'arbiy) cherkovlarga bo'lindi. Sharqiy (pravoslav) cherkovi o'z navbatida podsho va imperatorlarga bo'ysungan va bir necha milliy cherkovlarga bo'lingan. Feodal-krepostnoy tuzumning tarixiy halqasi hisoblangan pravoslav cherkovining boshida eng kuchli Konstantinopol patriarxi turgan. Aksincha katolitsizm (g'arbiy) cherkovi markazlashgan Papa davlati boshchiligidagi Yevropadagi feodal tarqoqlikdan foydalanib o'zining qudratli hukmronligini to'liq o'rnatadi. U turli yo'llar va soliqlar bilan katta boylik orttirib butun nasroniy dunyosini qo'lga olishga

¹ Jo'rayev M. Ipak yo'li afsonalari. -T.: Fan, 1993.

o'zining ruhiy va siyosiy irodasini o'tkazishga intilib kelgan. Shunday qilib, nasroniy dinidan ajralib chiqqan Pravoslaviye ilgari Vizantiya imperiyasi va uning ta'siridagi Yevropa qismi (Bolqon yarim oroli va Rus davlati)ga tarqalgan, Yevropaning boshqa hudud-larida katolitsizm o'z hukmronligini o'rnatgan. XVI asrlardan boshlab bozor munosabatlarining rivoji, yangi ideologiyasining g'a-labasi natijasida o'rta asr sxolastikasiga, Rim katolik cherkovi va Papa hukmronligiga qarshi chiqa boshlagan yangi oqim (protestan-tizm) turli diniy e'tiqod va mazhablarning yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan.

Pravoslav dini Vizantiyadan chiqib Yevropaning sharqiy va janubi-sharqiy mamlakatlarini, rus, belorus, ukrain, grek, bolgar, gagaus, serb, janubi alban va rumin xalqlari orasida keng tarqalgan. Hozir pravoslav dini Gretsiyada hukmron va bu yerda uning markazi joylashgan.

Islom dini Yevropaga dastlab arab istilochilari tomonidan keltirilgan va Pireney yarim oroliga tarqatilgan. Istilochilar tarqatilgandan keyin XV asrlarda nasroniylik qayta tiklangan. o'sha davrlarda, ya'ni yaqin XIV-XV asrlarda usmon turklari Bolqon yarim orolini bosib olib aholining ancha qismini musulmonlashtirgan va u imperiya vaqtida hukmron din bo'lgan. Turklar zo'rlik bilan albanlar, qisman makedoniyaliklar, bolgarlar, bosniya va gersogovina aholisini islom diniga o'tkazgan¹.

Volgabo'yi va Qrim tatarlari ham XIII-XIV asrlarda islomga o'tgan. Butun Yevropada daydib yurgan lo'lilar odatda asosiy turar joyidagi dinlarga itoat qiladilar. Ularning orasida masalan pravoslav, katolik va musulmon diniga o'tganlar uchraydi. Dindor yahudiylar esa hozirgacha o'zining milliy dini hisoblangan iudaizmga rioya qiladilar.

Yevropa xalqlarida rasmiy cherkov dinlaridan tashqari eng qadimgi, hatto ibtidoiy e'tiqod va urf-odatlar ham saqlanib qolgan. Ayniqsa, dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan har xil dastur va rasmlar, sehrgarlik urf-odati va irimlari haligacha uchraydi. Hozir ham yil fasllari, ekish va hosil yig'ish bilan bog'liq

¹ Jabborov Y. Etnografiya va jahonning etnik qiyofasi.- T.: «Fan», 1982.

dabdabali karnaval va bayramlar o'tkazadilar, unda turli afsonaviy timsollar namoyish qilinadi. Albatta eng taraqqiy qilgan yuksak madaniyatli Yevropa xalqlarida professional ijoddan xalq ijodini ajratish ancha qiyin. Chunki, folklorda ham, musiqa va tasviriy sarfatda ham zo'r mahorat bilan yaratilgan xalq ijodi namunalari juda katta o'rinni egallaydi. Eng qadimgi ertaklar, qahramonlar haqida eposlar badiiy jihatdan professional yozuvchi va shoirlar tomonidan qayta ishlab chiqilgan. Aka-ukalar Grimm, Gofman, Andersen, Selpa Lagerlef, Oskar Uayld va boshqalarning ertaklari, hatto Gomerning «Illida» va «Odisseyasi», o'rta asrlardagi «Nibelunglar to'g'risida ashula», «Gudring to'g'risida ashula», skandinavlarining saglari, Karelofin eposi «Kalevala» kabi xalq dostonlari aslida badiiylashtirilgan asarlardir. Tarixiy voqealar bilan bog'liq lirik-epik ashula (ballada)lar ancha keyin paydo bo'lgan, ammo juda keng tarqalgan. Hozirgacha yetib kelgan oilaviy marosimlarda aytiladigan ashulalar, sevgi kuylari ham eng qadimiy folklor namunalaridir. Folklorning tarkibiy qismi hisoblangan ommaviy xalq teatrlari hozirgi davrda professional teatr san'atiga singib ketgan. Yevropada dastlab professional teatr qadragi Gretsiyada (mil.avv.VI-V asrlarda) diniy marosimlar va bayramlar munosabati bilan paydo bo'lgan edi.

II.2. Sharqiy slavyan xalqlari etnomadaniyati.

Sharqiy slavyanlar tili va madaniyati bir-biriga yaqin, rus, ukrain va belorus xalqlaridan iborat va ular joylashgan hududlar kurrasining qariyb 6/1 qismini tashkil qilgan edi. 1985-yilgi ma'lumotlarga binoan, bu hududda 143,5 mln.ga yaqin ruslar, 45,5 mln.dan ortiq ukrainlar, 9,8 mln.ga yaqin beloruslar istiqomat qilishgan. Xorijiy mamlakatlarda, ayniqsa, AQSHda, Kanada va Yevropada sharqiy slavyanlarning so'nggi bir asr davomida ko'chib ketgan (emigrant) avlodlari tarqoq holda yashashadi. Masalan, AQSHda va boshqa mamlakatlarda XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlariga kelib joylashgan emigrant ruslar va ularning avlodlari 1,2

mln.dan ortiq, ukrainlar (asosan, AQSH, Kanada va Argentinada) 1,6 mln.dan ko'proq.

Irqiy jihatdan ular katta yevropoid irqiga mansub bo'lib, o'zaro bir necha tiplarga bo'linadi. Janubiy Ukraina va Qora dengiz sohillarida yashovchi aholi qora qosh va qora ko'zli atlanto-qora dengiz tipiga kiradi. Sharqiy Yevropa tekisliklarida istiqomat qiluvchi rus, ukrain va beloruslar malla rang (shaten) tipidagi irqiy tiplarni tashkil qilsa, shimoliy hududlarda yashovchi qismi katta yevropoid irqining belomor-baltika tipiga oiddir. Sharqiy viloyatlarda yashovchi ruslarda hatto mongoloid belgilari ham seziladi.

Sharqiy slavyan til turkumiga kirgan rus tili ikki shevaga bo'lingan: biri shimoliy rus va ikkinchisi janubiy rus shevalaridan iborat bo'lib, faqat talaffuzi bilan farqlanadi. Ukrain va belorus tillari ham rus tiliga ancha yaqin. Uchalasi ham hind-Yevropa til oilasining slavyan turkumining sharqiy slavyan shoxobchasini tashkil qiladi. o'zlarining kelib chiqishi, madaniyati bilan sharqiy slavyanlar Yevropadagi g'arbiy va janubiy slavyanlar bilan ko'p umumiylikka ega. Ammo hozirgacha ularning etnogenezi eng murakkab hal qilinmagan muammolar bilan to'la. Chunki, hozirgacha umuman slavyanlarning kelib chiqishi to'liq aniqlanmagan. Bu masalada hatto bir necha nazariyalar va chalkash mulohazalar mavjud.

Arxeologik kashfiyotlarga qaraganda, slavyanlarning etnogenezi miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda Markaziy, Shimoliy va Sharqiy Yevropada paydo bo'lgan hind-Yevropa qabilalari bilan bog'liq. Slavyanlarning qadimgi ibtidoiy makonlari Markaziy Dnepr bo'ylari va Yuqori Dnestr, Shimolda Karpat etaklari va Visla vohasida joylashgan. Oder va Elba qirg'oqlarida ham slavyanlar joylashgan deb ehtimol qiladilar. Dastlab Sharqiy Slavyanlar Qora dengiz shimolida joylashgan «antlar» nomi bilan tilga olinadi. Keyinchalik slavyan qabilalar ancha faol ravishda tevarak atrofga ko'chib Yevropaning ko'p qismiga tarqaladi. Milodning birinchi ming yilligi o'rtalariga kelib Sharqiy slavyanlar Sharqiy Yevropada joylasha boshlaydi. Janub tomon ko'chib ular Dnepr bo'ylab Dunay sohillarigacha katta hududni egallab olganlar. Shimoli-g'arb tomon ketgan

qismi letto-litva qabilalar bilan qo'shnilikda, Shimolda esa Ilmen va Chud ko'llariga yetib Volga-Oka daryo o'rtalarida o'troq bo'lib joylashgan.

Shunday qilib, milodning I ming yilligi oxirida II ming yilligi boshlarida rus solnomalarida tilga olingan qadimgi qabila turkumlari (polyanlar, drevlyanlar, dregovichlar, radivichlar, vyatichtar, volyanlar, slaven va boshqalar)ning birikib aralashib ketishi natijasida qadimgi rus xalqi paydo bo'ladi. Bu jarayon oqibatida butun sharqiy slavyanlarni qadimgi Rus davlati Kiyev Rusi tevaragida jipslashtiradi. o'sha davrda Dnepr bo'yida joylashgan rus yoki ros qabila ittifoqi Kiyev davlatining paydo bo'lishida katta rol o'ynagan. Bu qabilalarning nomi mahalliy Ros daryosi nomi bilan bog'liq bo'lib, rus xalqining nomi ham ana shundan kelib chiqqanligi ehtimol. Qadimgi rus xalqi o'zining umumiy tili, madaniyati, yozuvi va adabiyotiga ega bo'lgan.

Feodal tarqoqlik, o'zaro umshlar va ayniqsa, XIII asrdagi tatar-mo'g'ul istilosi yaxlit rus xalqining shakllanishiga katta g'ov bo'ldi. XIV asrdan boshlab qadimgi rus elati zaminida uchta yaqin qarindosh, ammo mustaqil-rus, ukrain va belorus xalqlari shakllana boshladi. Keyinchalik Buyuk Moskva knyazligi atrofida jipslashgan rus xalqi markazlashgan davlatga ega bo'lib rus adabiy tilini paydo qiladi. XVI-XVII asrlardan boshlab Moskvaning siyosiy ta'siri kuchayib qudratlashgan Rus davlati kam aholiga ega bo'lgan shimoliy va janubiy hududlarga, Ural va Sibir tomonlarga uzluksiz ravishda bostirib kirib o'zining etnik hududini ancha kengaytiradi. Ruslar quyi Volga bo'yi va Shimoliy Kavkazni ham egallaganlar. XVIII-XIX asrlarda Rossiya chegarasi Baltika bo'yi, Qora dengiz sohillari, Kavkazorti, Markaziy Osiyo va Uzoq Sharq hududlarigacha cho'zil-gan. Albatta bosib olingan yerlarga imperiya hukmronligini ta'min-lash maqsadida ruslar ko'chirib keltirilgan va ularga moddiy, ijti-moiy imtiyozlar berilgan, turmush shart-sharoitlari yaratilgan. Ular mahalliy xalqlar bilan yaqinlashib xo'jalik va madaniy jihatdan tub aholiga bir qadar ta'sir ko'rsatganlar, o'z navbatida boy mahalliy xo'jalik tajribasi va madaniyat yutuqlarini o'zlashtirganlar.

Rossiyada bozor munosabatlarning paydo bo'lishi va rivojlani-shi (XVII-XIX asr o'rtalarigacha) jarayonida rus xalqi asta-sekin millat sifatida shakllangan.

Ruslarning ulkan hududda turli tabiiy sharoitlarda joylashganli-gi ularni ikki turkumga shimoliy va janubiy rus (velikorus)larga bo'linishiga sabab bo'lgan. Ular faqat tili, ya'ni so'zida «u» yoki «0» ishlatilishi («okayushiye» yoki «akayushiye») bilan farq qiladilar. o'tmishda moddiy va ma'naviy madaniyatida ham ba'zi farqlovchi xususiyatlar mavjud bo'lgan. Asrlar davomida ruslar yuqorida qayd qilinganidek Volga orqasiga, Ural va Sibirga asta-sekin siljib g'ayritabiiy sharoit va elatlar orasiga tushib, mahalliy madaniyatni singdirib o'ziga xos etnografik guruhlarini paydo qilganlar. Masalan, shimolga Oq va Barensev dengizlari sohillariga ko'chib borgan Pomorlar asosan, dengiz ovi va baliqchilik bilan shug'ullanib, o'ziga xos moddiy madaniyat va maishiy turmush yaratgan. Janubiy va sharqiy chegara hududlariga joylashtirilgan harbiy xizmatdagi ruslardan «kazak» deb nom olgan maxsus etnografik guruhlar (don kazaklari, ural kazaklari, kuban kazaklari, sibir kazaklari, amur va ussuri kazaklari) paydo bo'lgan edi. o'rta Ural o'rmonlarida joylashgan kerjaklar; pechora pastki oqimidagi pustozerlar va ustilemlar; Kaluga-Bryansk-Orlov o'rmonlaridagi poxlar; Sibir va Shimoldagi starojil aholisi (kolimaliklar, rusko-ustinliklar, markovchilar, kamchadallar) kabi mayda guruh ruslar ham o'ziga xos madaniy-maishiy xususiyatlarini saqlab tevarak-atrofidagi xalqlarning madaniy an'alarini qabul qilib olganlar. Ayrim etnografik guruhga starobryadliklar (Altaydagi «polyaklar», Qozog'istonning Buxtarma daryosi sohillaridagi «kamenshiklar», Zabaykaledagi «semeyskiy»lar)ni kiritish mumkin.

Hozirgi davrda Rossiya aholisining asosiy qismi 95 % ini ruslar tashkil qiladi. Ruslardan keyingi Sharqiy Yevropadagi eng katta millat ukrainlar bo'lib ular asosan, Ukrainada joylashgan. Respublikadan tashqarida qo'shni Rossiya Federatsiyasining Voronej va Rostov viloyatlarida Krasnodar o'lkasida,

Moldaviyada, Markaziy Osiyo respublikala-rida ukrainlar yashaydi. AQSH, Kanada va Argentinada yashovchi ukrainlarning soni 1,6 mln.dan ortiq.

43,5 millionli (1985-y.) ukrain xalqi ruslar va beloruslar singari qonu qarindosh sharqiy slavyan qabilalaridan tashkil topgan qadimiy umumrus elatlaridan ajralib chiqqan etnosdir.

Ukrain xalqlarining shakllanishi o'rta Podneprove hududi -Kiyevshina markazi bilan bir qancha viloyatlarning jipslashishi orqali ro'y beradi. Buyuk Litva knyazligi chegarasida belorus xalqi shakllana boshlagan edi. Mazkur jarayon chet el istilochilari bilan milliy ozodlik uchun kurashida namoyon bo'lgan.

Ukrain va belorus aholisi ancha zich hududda joylashgan bo'lib, ular ruslardek mayda etnografik turkumlarga bo'linmagan. Sharqiy tog'li hududlarda yashovchi aholi-lemkalar, gutsullar va verxovinlar, Polesdagi poleshuklar ba'zi xususiyatlari bilan ajralib turadi, xolos. Shunday qilib, XVI asrga kelib ukrain xalqining shakllanishi lugallanadi. Keyingi asrdan boshlab asta-sekin ukrain millati paydo bo'ladi va XVII-XVIII asrlarda Ukraina Rossiya tarkibiga qo'shilishi natijasida milliy shakllanish kuchaydi. XIX asrning o'rtalarida krepostnoylik huquqi bekor qilingandan so'ng mazkur jarayon tugallandi.

Beloruslar ham asosan, hozirgi hududida joylashgan bo'lib, oz-gina qismi qo'shni Rossiya, Qozog'iston va Boltiqbo'yi respublika-larida yashashadi. Beloruslarning etnik negizini sharqiy slavyan qabilalari bilan birga qisman aralashib ketgan litvalik etnik elementlar tashkil qiladi. IX asrlarda mazkur qabilalar boshqa sharqiy slavyanlar bilan birga Qadimiy Rus davlatiga kirib qadimiy rus xalqining tarkibiy qismini tashkil qilgan. Bu davlat inqirozga uchragandan keyin belorus yerlari Buyuk Litva knyazligiga qo'shildi, 1569-yilda esa Rech Pospalita ixtiyoriga o'tadi. Chet el bosqinchilariga qarshi kurash jarayonida belorus xalqi shakllanib ovbop hayvonlar va baliqlar ko'p bo'lgan joylarda katta ko'l va qalin o'rmonlarda bu soha muhim o'rinni egallab kelgan.

Bozor munosabatlari taraqqiy qilishi bilan natural xo'jalik yemi-rilib, mayda hunarmandchilik inqirozga uchraydi. Industrial xo'ja-likning paydo bo'lishi rus,

ukrain va belorus xalqlarining hayotida, ularning turmush tarzida jiddiy o'zgarishlarga olib keldi.

Aholining joylashishi, qishloq tiplari va uylari, ularning xususiyatlari, geografik sharoiti, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy omillar bilan belgilanadi. Hozirgi sharqiy slavyan xalqlarining joylashishi shahar va qishloq tipida namoyon bo'lib, ular orasida tafovut kun sayin kamayib bormoqda. Qishloqlar yiriklashib, ularning shakli, obodonlashishi shaharga yaqinlashgan. Ammo ko'p qishloqlarning arxitekturasi, qurilishi va tipologiyasida an'anaviy belgilar ham saqlanib qolgan. Rossiya va Ukrainaning janubiy viloyatlari juda katta, bir necha ming hovlili qishloqlar daryo bo'ylarida joylashgan, markaziyhududlardao'rtacharoq, 10-15dan 100-150 hovliga yaqin, shimolda esa kichik, bir necha hovlili qishloqlar mavjud. Dasht hudud-larda aholi uzunasiga yo'l bo'ylab, ko'cha mavze tipida yoki chal-kash ko'chalardan iborat to'p uyli qishloqlarda istiqomat qilgan. Bunday an'anaviy qishloqlar qatorida yoki o'rnida yangicha quri-lish inshootlari qad ko'tarishi urushdan keyingi asosiy yo'nalish bo'ldi.

Janubdagi uylar an'anaviy usulda somon, yog'och, loydan qurilib oqlangan. Odatda ular ikki-uch xonali bo'lib, hovlida xo'ja-lik inshootlari tiklangan. Markaziy rus hududlarida yoki Belarus o'rmonlarida asosiy qurilish ashyosi yog'och bo'lganligi tufayli ko'proq pastroq yog'och uylar tiklangan, xo'jalik inshootlari uyga yaqin qurilgan. Shimoldagi uylarning xususiyati aksincha turar joy xonalari va xo'jalik hujralari hammasi bir joyda joylashgan katta dabdabali hovlilardan iborat. Uylarningjihozlanishi deyarli bir tipda bo'lgan. Albatta zamonaviy texnikaga tayangan xo'jaliklarning paydo bo'lishi hamma yerda an'anaviy qishloq va uy qurilishiga jiddiy o'zgarishlar kiritgan edi. Qadimgi Rus davridayoq feodal tipdagi shahar va qishloqlar paydo bo'lgan va o'z shakl-shamoyili bilan qisman yangi zamonga yetib kelgan. Hozirgi shahar tipdagi qishloqlar barcha qulayliklarga ega. Ularda vodoprovod va kommunikatsiya mavjud, turar joy va jamoat imoratlari elektrlashtirilgan, ko'p joylarda gaz va kanalizatsiya o'tkazilgan.

Xalqlarning etnografik xususiyatlari ko'proq milliy ki-yimlarida namoyon bo'ladi. Yaqin davrlargacha sharqiy slavyan-larning xalq kiyimlari uyda to'qilib tikilgan. o'zlari zig'irpoya va kanop o'stirib tolasidan ip yigirganlar, jun va teridan turli kiyimlar tikkanlar. Ayollar oila uchun zarur bo'lgan kiyimlarga o'zlari ip yigirib mato to'qiganlar va kiyim tikkanlar. Ustki kiyim odatda umumiy ko'rinishga ega bo'lib, erkak va ayollarniki uncha farqlanmagan. Masalan, choponga o'xshash kaftan; jun chakmon, keng tikilgan armak va po'stin. Qo'y terisidan po'stin (kojux yoki shuba) tikib kiyilgan. Ayollarning ko'ylak va ichki kiyimlari turli xilda. Kiyim tikishda yomon ko'z, yovuz kuchlardan saqlaydigan turli irimlarga rioya qilganlar. Bayram, to'y va motam kiyimlari har xil bo'lgan.

Kiyimlarida rus, ukraina va beloruslarning o'ziga xos umu-miylik bilan bir qatorda o'zaro farqlanuvchi xususiyatlari ham mavjud bo'lgan. Erkak va ayollarning ko'ylagidagi asosiy farq erkaklarniki tizzagacha, ayollarda esa bir oz uzunroq bo'lgani-dadir. Ayol kiyimining bichimi har xil. Ammo milliy va mahalliy sarpolarning xususiyatlari faqat to'y marosimlari, badiiy havas-korlar to'garagi konsertlari va katta bayramlarda namoyish qili-nadi. Aslida hozir butun sharqiy slavyanlarda milliy an'anaviy sarpo o'rniga barcha elatlarda Yevropa uslubidagi shahar kiyimi tarqalgan.

Shuni alohida qayd qilish lozimki, ilgari kiyimlarning turi qadimiy etnomadaniy guruhlarining joylanishiga to'g'ri kelgan. Masalan, katak-katak yubkasimon kiyim hind-Yevropa guruhleri joylashgan hududga tarqalgan. Shunga o'xshash olabayroq yo'l-yo'l yubkalar shimoliy hududlarda yashaydigan fin-ugor tilidagi milliy guruhlarga xosdir. Mazkur kiyimlar odatda yarim jun matodan tikilib, rang-barang kashtalangan va bezatilgan.

Etnografik jihatdan ayollarning bosh kiyimlari diqqatga sazo-vor. Masalan, qizlar bilan erga chiqqan ayollarning bosh kiyimi va soch o'rami jiddiy farqlangan. Qizlar bir o'rim soch qoldirgan, nikoh vaqtida kiyiladigan bosh kiyim eng muhim va tantanali odatlar bilan bog'liq bo'lgan. Janubiy muzofotlardagi rus, ukrain va belorus* ayollariga boshiga gulchambarlar taqish hamda gulchambar shaklida

ro'mol o'rash ham odat bo'lgan¹. Ayollar ro'mol o'rasa yoki bosh kiyimi kiysa sochini butunlay qoplashi zarur bo'lgan. Hozir esa turli-tuman soch turmagi juda keng tarqalgan. Ayollar kiyimidagi bezaklar ham diqqatga sazovordir. Turli naqshlar bilan kashtalangan yoki tikilgan sarpolar muayyan fikrni ifodalagan. Hozirgacha yetib kelgan ayrim naqsh obrazlarida eng qadimiy e'tiqodlar bilan bog'liq personajlar yoki sehrgarlik belgilari tasvirlangan, ibtidoiy irimlar va odatlar aks ettirilgan.

Ijtimoiy turmushida va oilaviy munosabatlarida XIX asrdagi qoloq Rossiyaning qishloqlarida chor hokimiyati tomonidan qo'riqlanib kelgan jamoatchilik tuzumi qoldiqlari saqlanib kelgan². Jamoa tadbirlari ukrain va beloruslarda ham uzoq davr saqlangan. Ayniqsa, qishloq aholisi orasida jamoa qoidalari asosida o'zaro yordam arfanalari, bir necha avlodlarni biriktirgan patriarxal turdagi katta oila tashkilotlari, feodal-patriarxal nikoh munosabatlari qoldiqlari, har xil ibtidoiy urf-odatlar kuchli bo'lgan. Ichki oilaviy munosabatlarda va odobda asrlar davomida hukmron bo'lib kelgan mehnat taqsimoti va boshqa qoidalarga qafiyon rioya qilingan.

Rus, ukrain va belorus xalqlarining ma'naviy hayoti uzoq davr hukmron pravoslav dini bilan belgilangan. Ular orasida turli mazhablar paydo bo'lgan (staroobryadchiklar, pyatidesyatniklar, duxoborlar va hokazo). Dehqon ahli orasida nasroniy dini yuzaki qabul qilingan, asli har xil sehrgarlik tasavvurlari, muqaddas joylarga sig'inish, qadimgi slavyan xudolariga Ilyos payg'ambar, Georgiy, Vlasiiy kabi avliyolarga ibodat qilish juda keng tarqalgan. Turli tabiat fasli bilan bog'liq diniy marosimlar o'tkazilgan (maslenitsa, sochelnik, troitsa, Ivan Kupala bayrami va hokazo). Dehqonlarning tasavvurida butun olam har xil alvasti va devlar, suv parilari, arvoqlar va ajinalar bilan to'la. Ular ayrim hayvonlar (ayiq, qarg'a, tovuq va hk.) bilan bog'liq tasavvurlarga ega bo'lganlar. Ibtidoiy diniy e'tiqod va marosimlarning eng ko'p tarqalgan belgilarini qadimiy xudolar obrazini pravoslav cherkovi muqaddaslashtirishga majbur bo'lgan. Masalan, qadimiy

¹ Jabborov Y. Etnografiya va jahonning etnik qiyofasi.- T.: «Fan», 1982.

² Jo'rayev M. Ipak yo'li afsonalari. -T.: Fan, 1993.

slavyan xudolaridan Avliyo Nikolay endi hunarmand va savdogarlarning homiysi Avliyo Georgiy Pobedono-ses mol va cho'ponlarning homiysi yoki Paraskeva Avliyo Pyatnitsa ayollar va ayol kasbu kori homiysi deb tanilgan. Ibtidoiy tasavvur-lar folklorda ham saqlangan (sehrgarli ertaklarda), oilaviy-maishiy urf-odatlarda ham namoyon bo'lgan.

Xalq ijodi nihoyatda boy va rang-barang bo'lgan. Asrlar davomida hukmron sinflar qo'lidagi fan va sarfatdan mahrum bo'lgan savodsiz xalq ommasi barcha badiiy sohalarda ajoyib go'zal namunalar yaratgan. Oilaviy marosimlarda, bayram tantanalarida aytiladigan xalq ashulalari va raqslari o'tmishdagi ham hozirgi bastakorlar va balet ustalari uchun tuganmas serchashma bo'lib kelmoqda. Juda boy folklor asarlari (rus dostonlari, ukrain xalq ashulalari)da badiiy obrazlar orqali uzoq davrlardagi tarixiy rivoyatlar va voqealar, milliy ozodlik kurashi g'oyalari yorqin tasvirlangan. Lirik his-tuyg'ular, yumor va satira xalq ijodining turli janrlarida o'z ifodasini topgan.

Amaliy san'atda ham ajoyib namunalar yaratilgan. Bayramlar-da boshqa tantanalarda kiyiladigan kiyimlar juda boy va rang-barang naqshlar bilan kashtalangan. Ukrain uylarining devorlari go'zal naqshlar bilan bezatilgan bo'lsa ruslarning yog'och uylari nozik o'ymakorlik san'ati bilan ajralib turgan. Uy-ro'zg'or buyumlari, sopol idishlar ham turli naqshlar bilan bezatilgan. XVIII-XIX asrlarda ayrim viloyatlarda jahonga mashhur badiiy hunarmandchilik markazlari paydo bo'lgan (Polex, Xoxlama, Fedoskino). o'z Slavyanlardan tashqari bu hududlarda va mohiyati bilan xalq ijodi namunalari san'atning yuksak asarlari darajasiga ko'tarilib ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qilmoqda.

III BOB: JANUBIY VA SHIMOLIY YEVROPA XALQLARINING ETNOMADANIYATI.

III.1. Janubiy va Shimoliy Yevropaning noslavyan xalqlari etnomadaniyatining turli-tumanligi.

Boltingbo'yi, shimoliy viloyatlarning bir qismi, o'rta Povolje, Prikame va janubi-g'arbiy hududlarida o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyat yaratgan turli xalq va elatlar yashagan. Ushbu xalqlar sharqiy slavyanlar bilan qo'shni bo'lganligi tufayli o'zaro ta'sir doirasida turganlar va ko'p tomondan umumiy belgilarga ega-dirlar. Antropologik jihatdan noslavyan xalqlar asosan, katta yevropoid irqining turli tiplariga oid. Ammo Volgabo'yi xalqlari mariylar, udmurtlar, chuvashlar, tatar va ayniqsa, boshqirdlar ora-sida, qisman shimoldagi loparlarda mongoloid belgilari seziladi.

Til jihatdan noslavyan xalqlar bir necha turkumga bo'linadi. Eng ko'pi finno-ugor turkumiga tegishli fin tilida gapiradigan estonlar, korellar, livlar, vepslar, saamlar, udmurtlar, mordvalar, komi-ziryan va komi-permyaklar. Litva, latish xalqlarining tillari hind-Yevropa til oilasining maxsus lettolitva shoxobchasiga, moldovanlar esa roman turkumiga tegishli. Bu yerda turkiy tilda gapiradigan xalqlar chuvashlar, tatarlar, boshqirdlar, gagauz va karaimlar yashaydi. Qalmiqlar esa oltoy til oilasining mo'g'ul shoxobchasiga kiradi. Ayollar kiyimidagi bezaklar ham diqqatga sazovordir. Turli naqshlar bilan kashtalangan yoki tikilgan sarpolar muayyan fikrni ifodalagan. Hozirgacha yetib kelgan ayrim naqsh obrazlarida eng qadimiy e'tiqodlar bilan bog'liq personajlar yoki sehrgarlik belgilari tasvirlangan, ibtidoiy irimlar va odatlar aks ettirilgan.

Ijtimoiy turmushida va oilaviy munosabatlarida XIX asrdagi qoloq Rossiyaning qishloqlarida chor hokimiyati tomonidan qo'riqlanib kelgan jamoatchilik tuzumi qoldiqlari saqlanib kelgan. Jamoa tadbirlari ukrain va beloruslarda ham uzoq davr saqlangan. Ayniqsa, qishloq aholisi orasida jamoa qoidalari asosida o'zaro yordam arfanalari, bir necha avlodlarni biriktirgan patriarxal turdagi katta oila tashkilotlari, feodal-patriarxal nikoh munosabatlari

qoldiqlari, har xil ibtidoiy urf-odatlar kuchli bo'lgan. Ichki oilaviy munosabatlarda va odobda asrlar davomida hukmron bo'lib kelgan mehnat taqsimoti va boshqa qoidalarga qafiyani rioya qilingan.

Rus, ukrain va belorus xalqlarining ma'naviy hayoti uzoq davr hukmron pravoslav dini bilan belgilangan. Ular orasida turli mazhablar paydo bo'lgan (staroobryadchiklar, pyatidesyatniklar, duxoborlar va hokazo). Dehqon ahli orasida nasroniy dini yuzaki qabul qilingan, asli har xil sehrgarlik tasavvurlari, muqaddas joylarga sig'inish, qadimgi slavyan xudolariga Ilyos payg'ambar, Georgiy, Vlasiy kabi avliyolarga ibodat qilish juda keng tarqalgan. Turli tabiat fasli bilan bog'liq diniy marosimlar o'tkazilgan (maslenitsa, sochelnik, troitsa, Ivan Kupala bayrami va hokazo). Dehqonlarning tasavvurida butun olam har xil alvasti va devlar, suv parilari, arvoqlar va ajinalar bilan to'la. Ular ayrim hayvonlar (ayiq, qarg'a, tovuq va hk.) bilan bog'liq tasavvurlarga ega bo'lganlar. Ibtidoiy diniy e'tiqod va marosimlarning eng ko'p tarqalgan belgilarini qadimiy xudolar obrazini pravoslav cherkovi muqaddaslashtirishga majbur bo'lgan. Masalan, qadimiy slavyan xudolaridan Avliyo Nikolay endi hunarmand va savdogarlarning homiysi Avliyo Georgiy Pobedono-ses mol va cho'ponlarning homiysi yoki Paraskeva Avliyo Pyatnitsa ayollar va ayol kasbu kori homiysi deb tanilgan¹. Ibtidoiy tasavvurlar folklorda ham saqlangan (sehrgarli ertaklarda), oilaviy-maishiy urf-odatlarda ham namoyon bo'lgan².

Mazkur xalq va elatlarning etnogenezi va etnik tarixi ham turlicha. Shuning uchun tarixiy-madaniy jihatdan ular bir necha jabhalarga bo'linib o'rganiladi. Shularning ichida tarixiy, etnik va madaniy jihatdan ancha umumiy belgilarga ega bo'lgan Boltiqbo'yi xalqlari ajralib turadi.

Boltiqbo'yida asosan, uch xalq yashaydi: ma'lumotlarga ko'ra, litvaliklar (o'z nomi «listuvyan») 2,8 mln.dan ortiq kishi, latishlar («latviyeshi») 1,4 mln.dan ko'proq va estonlar (o'z nomi «eestlased») 1 mln. Litvaliklar o'z respublikasidan tashqari qo'shni Latviya, Belorussiya va Rossiyaning shimoli-g'arbiy qismida,

¹ Садохин С. Этнология.- М.: 2001.

² Jo'rayev M. Ipak yo'li afsonalari. -T.: Fan, 1993.

AQSH, Kanada, Urugvay, Argentina, Avstraliya va Polshada (jami 320 mingga yaqin emigrant) yashaydi. Latishlar ham qisman qo'shni hududlarda (Estoniya, Litva, Rossiya va Belorussiyada) joylashgan. 60 mingga yaqin latishlar AQSH, Kanada va Avstraliyada yashaydi. Estonlar esa asosan, o'z respublikasida va ozgina qismi tashqarida (Leningrad, Pskov va Omsk viloyatlari, Latviya, Ukraina, Abxazi-yada) joylashgan.

Bolتيqbo'yi xalqlarining an'anaviy milliy kiyimlari feodalizm davrida paydo bo'lgan. Ular faqat uyda to'qilgan matodan tikilgan. Erkaklar kiyimining shakllanishida qo'shni nemislarning shahar madaniyati zo'r ta'sir o'tkazgan. Rang-barang va xilma-xil ayol kiyimlari ayniqsa, chiroyli bo'lgan. Ayollarning milliy kiyimlari asosan, turli yubka, kofta, ro'mol, etakcha va bezaklardan iborat. Butun Bolتيqbo'yi aholisida bir necha xildagi an'anaviy kiyimlar mavjud bo'lgan.

Butun xalqning ma'naviy madaniyatiga nasroniy dinining ham ta'siri o'tgan. Bolتيqbo'yi aholisi uchta diniy yo'nalishga itoat qil-gan. Katoliklar ilgari Polshada uzoq vaqt hukmronlik qilgan hududlarda, Litva hamda sharqiy Latviyadagi latgallarda tarqalgan. Lyuteranlik XVI asrdan boshlab nemis ruhoniylari tomonidan estonlar va g'arbiy latishlar orasida zo'rlik bilan o'rnatilgan. Rus viloyatlariga yaqin joylashgan aholi pravoslav diniga o'tgan.

Tili va madaniyati jihatdan karellarga yaqin vepsa xalqi (8,1 ming) qadimgi ves nomli fin qabilasining avlodlaridir. Saami (lopar)larning sharqdan kelgan dastlabki mongoloid tipidagi ajdodlari ehtimol ural tilida so'zlashganlar. Ular bu yerda neolit davridan keng hududga tarqalgan mahalliy fin qabilalari bilan aralashib lopar tili va o'ziga xos mongoloid antropologik tipini yaratganlar. Hozir Shimoliy Yevropaning Kolsk yarim orolida dastlab ko'chmanchi bo'lgan (ularning asosiy qismi Shimoliy Skandinaviyada) ikki mingga yaqin loparlar yashaydi.

Fin til turkumiga kirgan udmurt, komi, mordva va mariylar-ning qadimgi ajdodlari miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda sharqdan Volga-Kama sohillariga kelib joylashgan. Ularning bir qismi (eston-litva va karelo-finlar)

eramizdan avvalgi II-I ming yilliklarda Boltiqbo'yi va Kareliya tomonga o'tib o'rnashgan. Eramizning boshlariga kelib mazkur xalqlar etnik guruh sifatida shakllana boshlaydi. Vyatka va Kama daryolari oralig'ida joylashgan qabilalar udmurt xalqiga asos bo'lgan. Miloddan avvalgi I ming yillikda yuqori Kama va Vichegda vohasidagi fmno-ugor qabilalardan komi-ziryan etnosi tashkil topadi. o'sha davrlardayoq Pechora va Vichegda vohasidagi mahalliy qabilalar bilan aralashib ketgan perm qabila birikraasi asosida komi-permyaklari paydo bo'lgan.

XIX asr boshlarida Yevropaning shimolidagi xalqlarning ko'pchiligi yozuvni ham bilmaganlar. Ularning ma'naviy madaniyatida asosiy o'rinni og'zaki ijod va amaliy san'at egallagan, Har xil epos, rivoyatlar, masallar, matallar va ertaklar keng tarqalgan. Ayniqsa, ajoyib xalq eposi «Kalevala» mashhur bo'lgan. Kashtachilik, naqshli tikuv, yog'och o'ymakorligi rivojlangan.

Pravoslav dini o'tmishda hukmron bo'lganligi sababli hozirgacha ibtidoiy diniy tasavvurlar bilan birga mavjud. Masalan, loparlar har xil kasb-hunar, «xo'jayin» homiylariga sig'inganlar, muqaddas toshlarga itoat qilganlar, shomonizm saqlangan.

Sharqiy Yevropa qismidagi noslavyan xalqlardan o'rta Povoljeda va Kama bo'yida joylashgan udmurdlar, mariylar, mordvalar, chuvashlar, tatar va boshqirdlar o'ziga xos tarixiy-etnografik hududni tashkil qiladilar. Tarixiy-etnografik jihatdan bu xalqlarga Kama bo'yida va Yevropaning shimolida yashovchi mazkur komi-permyak va komiziryanlar yaqin turadi.

Antropologik jihatdan bu xalqlar katta yevropoid irqining turli tiplariga mansubdir. Ammo ko'pchiligi yevropoid irqi bilan qisman mongoloid belgilarini o'zida mujassamlashtirgan tiplardir. Til jihatdan butun Volga-Kama xalqlari ikki guruhga bo'lingan: udmurd, mariy va mordvalar fmno-ugor til guruhiga, chuvash, tatar va boshqirdlar oltoy oilasining turk guruhiga kiradi.

Vyatka-Kama sohillarida qadimiy davrlarda joylashgan qabilalarning avlodlari hisoblangan udmurtlar (eski nomi votyaklar) hozir 720 ming kishidan ortiq. Ular asosan, Udmurtistonda, qisman qo'shni Mariy, Tatariston va

Boshqirdiston avtonom respublikalarida, Perm va Yekaterinburg viloyatlarida yashaydilar.

Milodning I ming yilligi oxirlarida va II ming yilligi boshlarida qadimiy udmurtlarning etnik tuzilishiga Volga-Kama bulg'orlari ma'lum ravishda ta'sir qilgan. 1236-yildan keyin ular mo'g'ul-tatar istilosiga uchraydi va XVI asr o'rtalariga kelib shimoliy qismi Rossiyaga, janubiy yerlari Qozon xonligiga o'tadi. 1558-yilda Udmurt eli butunlay Rus davlati tasarrufiga o'tadi, o'sha davrdan udmurt xalqi shakllana boshlaydi.

Ilgari cheremislar deb atalgan mariy xalqi (hozir 640 ming kishi) bizning eramizning boshlarida dastlab o'rta Volganing so'l sohillarida, Vetluga va Vyatka daryolarining oralig'ida yashagan qabilalardan kelib chiqqan. Ular asta-sekin sharqiy hududlarga siljib hozirgi hududni egallab olganlar. Keyingi etnik jarayonda mariylar uch guruhga bo'linadi: Volganing baland qirg'oqlarida joylashgan tog'liq mariylar, chap qirg'oqdagi tekis o'tloqlarda o'rnatilgan yaylov mariylar va sharq tomondagi qo'shni o'lkalarda (Boshqirdiston, Tatariston va Udmurdistonda. Novgorod, Perm va Yekaterinburg viloyatlarida) mariylar joylashgan¹.

Mordva qabilalari asli Oka, Sura va o'rta Volga daryolari oralig'ida joylashgan. Ular XII asrdan ruslar bilan yaqin munosa-bat o'rnatganlar. Hozirgi mordva xalqi esa milodning boshlarida ikkita yirik qabila ittifoqi hisoblangan g'arbdagi moksha va sharq-dagi erzya etnik guruhlarini birikmasidan tashkil topgan va feodalizm davriga kelib etnik jarayoni tugallanib xalq sifatida shakllangan. Ular shu kungacha o'zlarining an'anaviy madaniyatida ba'zi xusu-siyatlarni saqlab kelganlar.

Volgabo'yidagi turkiy xalqlarning etnogenezi ancha murakkab. o'rta Volgabo'yi va ayniqsa, uning janubiy hududlari uzoq davr ichida bir necha marta fin tillaridagi qabilalar bilan kelgindi hind-Yevropa tilidagi skiflar, alanlar va boshqa qabilalar, keyinchalik turkiy elatlar bilan aralashib ketgan.

¹ Jabborov Y. Etnografiya va jahonning etnik qiyofasi.- T.: «Fan», 1982.

Dastlab turkiy qabilalar milodning III-IV asrlarida kela boshlagan va sharqiy Yevropaga gunnlarning istilosi bilan bog'liq bo'lgan. Volgabo'yi va Ural etaklarida joylashgan turklar mahalliy finno-ugor xalqlarining madaniyatini qabul qilgan va ular bilan aralashib ketgan. Eng katta turkiy oqimlar bo'lgan Turk xoqonligi V-VII asrlarda Volga-Ural hududiga bostirib kirgan, ulardan keyin VII-VIII asrlarda Shimoliy Kavkazdan kelgan bulg'orlar bostirib kirganlar. Ular Volganing chap va qisman o'ng qirg'oqlarini Kama bo'ylarigacha bo'lgan hududni egallab mahalliy turk va finno-ugor qabilalari bilan ara-lashib X asrda Volga Bulg'oriyasi nomli ilk feodal davlatini yaratganlar.

Volgabo'yi (Qozon) tatarlarining kelib chiqishida ham bulg'or-lar va mahalliy mariy, mordva, udmurdslarning ajdodlari muhim rol o'ynagan. XV asrda Oltin o'rda yemirilib Qozon xonligi paydo bo'lgandan keyin uning etnik turkumida qipchoqlar hukmronlik qila boshlaydi va oqibatda bulg'or tilini qipchoq tili siqib chiqarib tatar etnosiga asos solinadi. Aslida «tatar» so'zi dastlab VI-IX asrlarda paydo bo'lib, Baykalning sharqida joylashgan mo'g'ullarning eng katta qabilalaridan birining nomi bilan bog'liq. Chingizxon va uning merosxo'rlari davridagi bosqinchilik yurishlari vaqtida tatar nomi bilan Qora dengiz sohillari va kaspiy dashtlaridagi elat va qabilalarni ataganlar, bu nom keyinchalik butun Oltin o'rdaga ham tegishli bo'lgan.

Hozir tatarlar Rossiyaning eng yirik millatlaridan biri bo'lib, son jihatidan (6,6 mln.dan ziyod) yirik millatlar qatoriga kiradi. Ular Tatariston Respublikasining asosiy aholisi (47,4 %) ini tashkil etsa-da, ko'pchiligi (taxminan to'rt dan uch) qismi o'z respublikasidan tashqarida yashaydi. Tatarlar Boshqirdistonda, Chelyabinsk, Perm, Yekaterinburg, Orenburg va Astraxan viloyatlarida, Janubiy Sibir va Uzoq Sharqda, Markaziy Osiyoda ko'proq joylashganlar.

Hozirgacha bir qadar farq qilgan tatar guruhleri XV-XVI asrlar-da tashkil topgan tatar xonliklari (Qozon, Astraxan, Sibir va hk.) davrida shakllangan edi. Shu asosda o'rta Volgabo'yi va Uralbo'yida, qozon tatarlari pastki

Volgabo'yida Astraxan tatarlari, Sibirda qosim va boshqa tatarlar etnografik guruh sifatida o'zaro

farq qiladi. Etnografik jihatdan, ehtimol qadimiy finno-ugor qabilalaridan biri hisoblangan mesheralarni turklashtirish natijasida yuzaga kelgan misharlar yoki zo'rlik bilan nasroniy diniga o'tkazilgan qozon tatarlarining bir qismi krashenlar va o'g'oyboklar (no'g'oy tatarlari) alohida e'tiborga molik.

Boshqirdlarning kelib chiqishi masalasi hali ham to'liq hal bo'lmagan. Ba'zi olimlarning ta'rificha, boshqird xalqining etnogenezida asosiy rolni IV asrlarda «Buyuk ko'chish» davrida kelgan turli turkiy qabilalar o'ynagan. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha boshqirdlarning shakllanishida mahalliy finno-ugor qabilalarimuhim o'rin tutgan. Ularning antropologik, urug'-qabila-viy tuzilishi va tnadaniyati ham boshqird etnik tarixining murakkab-ligidan dalolat beradi.

Shubhasiz, boshqird xalqining shakllanishida tub mahalliy eroniy tillardagi sarmatlar va har xil fmno-ugor qabilalari bilan bir qatorda Ural etaklarida eramizning I ming yilliklarida kelgan ko'chmanchi turklar muhim o'rinni egallaydi. Ularning etnogenezida bir oz keyinroq paydo bo'lgan o'g'uz-pachanak qabilalari, volga-kama bulg'orlari, qipchoqlar (XI-XIII asrlar) va ayrim mo'g'ul qabilalari (XIII-XIV asrlar) ishtirok qilgan. Oltin o'rda yemirilgandan so'ng boshqirdlar Qozon, No'g'oy, Sibir xonliklarining hukmronligiga o'tadi. 1552-1557-yillarda boshqirdlar Rossiya tarkibiga o'tgach birikib xalq sifatida shakllana boshlaydi. Hozir 1,5 mln.ga yaqin boshqirdlar asosan, o'zining respublikasida, qisman, qo'shni Che-lyabinsk, Perm, Kurgan, Orenburg, Yekateringburg, Samara va Saratov viloyatlarida yashaydilar.

Volga-Kama bo'yidagi xalqlarining qadimgi davrlardan aso-siy mashg'uloti dehqonchilik va chorvachilik bilan birga ovchilik va baliqchilikdan iborat bo'lgan. Ular o'tgan asrda uch paykalli almashlab ekish tizimiga o'tganlar. Dehqonchilik qurollaridan eng muhimi bir necha xildagi omoch va og'ir yog'och plug (sabon) bo'lgan. XVII asrgacha boshqirdlar ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi tarzida turmush kechirib, asosan, chorvachilik bilan

shug'ullanganlar. Yaylovlarning kamayishi bilan o'troq holatga o'tib dehqonchilik qila boshlaganlar. Qadimiy kasblardan asalari-chilik ham saqlangan. o'tgan asrdan o'rmon sanoati ham paydo bo'lgan.

XX asr oxirlariga kelib, Volga-Kama xalqlari iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan kamol topdi. Ayniqsa, neft ishlab chiqarishi bilan bog'liq og'ir sanoat, mashinasozlik, metall ishlab chiqarish, qog'oz-sellyuloza va boshqa turli sanoat tarmoqlari paydo bo'ldi. Qishloq xo'jaligi mexanizatsiyalashtirish, ilg'or agrotexnik tadbirlarni qo'llash, sohaga malakali kadrlarni jalb etish va ishning samarali usullaridan foydalanish evaziga ravnaq topdi.

Aytish joizki, ushbu xalqlarning moddiy madaniyatida o'rmon xo'jaligining ta'siri juda sezilarli. Uy-joy qurilishidan to ro'zg'or buyumlarigacha o'rmon mahsulotlari ishlatilgan. Volga-Kamabo'yi xalqlarining uylari ruslarnikiga o'xshash yog'ochdan, o'rmonni ke-sib xodalardan ustma-ust terib qurilgan, ammo faqat uyni jihozlash-da o'ziga xos xususiyat kashf etgan. Yarim ko'chmanchi boshqirdlar qora uy ham tiklaganlar. Qolgan barcha etnoslarning uylari deyarli bir tipda yog'ochdan qurilib, oynali va polli, shipsiz, tuynukli va o'rtada o'chog'i bo'lgan. Uy shakli oila a'zolarining soni va boyligiga qarab bir-ikki xonali va xo'jalik hujrasi bilan qo'shib qurilgan. Tatar va boshqirdlarda yog'och supa bo'lgan.

Milliy kiyimlari nihoyatda boy, rang-barang va har bir etnosni ajratuvchi asosiy belgi hisoblanadi. Xususan, zig'irpoya, kandirpoya va jundan to'qib tikilgan turli kiyimlar ajoyib kashta bilan bezatilgan. Lekin, Volgabo'yi fin xalqlarining kiyim-kechaklari bir oz boshqacha va uzoq o'tmishga xos xususiyatlarni asrab qolgan. Umuman olganda, Volgabo'yi xalqlarining moddiy madaniyatida bir tomondan shimoliy va g'arbiy etnoslarning ta'siri, ikkinchi to-mondan, sharqiy xalqlar, jumladan, markaziy osiyoliklarning ta'siri seziladi. Ayniqsa, udmurt, mariy, mordva va shimoliy chuvashlar ruslarning ta'sirida umumiy moddiy madaniyat belgilariga ega bo'lsa, tatar, janubiy chuvash va boshqirdlar qo'shni osiyoliklarga yaqin umumiy belgilarga ega

bo'lganlar. Volgabo'yi xalqlarining Rossiya tarkibiga kirishi natijasida ularning hayotida rus madaniyatining ta'siri kuchaya borgan.

Volgabo'yining pastki qismida joylashgan qalmlar asli Mo'g'ulistonning Jungariya o'yrallaridan kelib chiqqan. Ular XVI-XVII asrlarda Volga quyi oqimiga ko'chib kelib ko'chmanchi bo'lib yashaganlar. XX asrga kelibgina qalmlar o'troq turmushga o'tib o'zining yirik sanoati, ishchi sinfi, yuksak madaniyatiga ega bo'lgan Rossiya tarkibidagi respublikani, ya'ni o'z davlatlariga asos soldilar. Qalmlar o'z respublikasidan tashqari qisman Astraxan, Volgograd va Rostov viloyatlarida, Stavropol o'lkasida ham yashaydilar.

XIX asr boshlarida Moldaviyaning bir qismi (Prut va Dnestr o'rtaligidagi Bessarabiya) Usmon imperiyasidan tortib olinib Rossiya tasarrufiga o'tgan va o'sha davrdan boshlab Moldava millati shakllana boshlagan.

Moldavanlarning asosiy kasbi dehqonchilik va chorvachilik hisoblangan, ayniqsa, uzumchilik va bog'dorchilik rivojlangan. Dasht qismidagi moldavanlarning moddiy madaniyati xususiyatlaridan biri loydan qurilgan somon yoki qamish tomli uylarda yashashi, o'ziga xos kashtali kiyimlar va nihoyatda boy xalq ijodiga ega bo'lishidadir. Ayniqsa, moldavanlarning raqs san'ati rivojlangan.

Moldaviyaning janubida qo'shni Ukrainaning ayrim viloyatlarida va qisman Shimoliy Kavkazda turkiy tilda gapiradigan 185 mingdan ortiq gagauzlar yashaydi. Ular Rossiyaga XVIII asrda turklarning quvg'inidan qochib kelganlar. Gagauzlar Bolqon yarim orolidagi o'rta asrlarda pravoslav diniga o'tgan turkiy xalqlarning avlodi hisoblanadi. o'zining madaniy qiyofasi bilan ular moldavanlarga, ukrain va ayniqsa, bulg'orlarga yaqin turadi. Ukrainaning janubidagi Qrim va boshqa o'lkalarda qadimiy Xazar hoqonligidagi turkiy qabilalarning avlodi hisoblangan kichik bir etnos-karaimlar (3,3 ming kishi) yashaydi. X asrda Kiyev knyazlari tomonidan Xazar davlati yemirilgandan

keyin karaimlarning ko'pchiligi Qrimda qolgan, bir qismi XIX asrda Litvaga va g'arbiy Ukrainaga ko'chirilgan.

Rossiyada 121 mingdan ziyod lo'li (sigan) lar yashashadi. Ularni Kavkazda va Markaziy Osiyo davlatlarida uchratish mumkin. Ularning tillari hindoriy guruhiga oid, ammo yashagan hududidagi ma-halliy tillarni ham biladilar. Lo'lilar Rossiyaga XV-XVI asrlarda Germaniya va Polsha orqali ko'chib kelganlar. Hozirgi paytda lo'lilarning ko'pchiligi o'troq turmush tarziga o'tib ijtimoiy-foydali mehnat bilan shug'ullanmoqda.

III.2.Kavkaz xalqlari etnomadaniy jarayonlari.

Etnik jihatdan murakkab tarixiy-etnografik viloyatni tashkil qiluvchi Kavkazda qadimdan turli etnoslar yashaydilar. Ularning madaniy taraqqiyotida Yaqin Sharqdagi buyuk madaniyat mar-kazlarining joylanishi, bu yerda qadimiy davrlardan turli elatlar-ning ko'chib yurishi, qisman turib qolishi hamda Kavkazning Yevropa va Osiyo oralig'ida darvoza vazifasini bajarishi muhim rol o'ynagan. Hozir nisbatan kichik hududda katta-kichik turli tillarda so'zlashuvchi 50 dan ortiq xalqlar istiqomat qiladilar. Faqat Dog'iston Avtonom Respublikasida 30 ga yaqin xalq va elatlar yashaydi.

Kavkaz xalqlari lingvistik jihatdan asosan, uch til turkumiga-kavkaz yoki iberokavkaz, hind-Yevropa (eroniy) va oltoy (turkiy) tillariga mansub. Shulardan eng yirigi kavkaz til turkumi bo'lib, unga gruzinlar, adigeylar, cherkezlar, chechenlar, kabardinlar, in-gushlar, dog'istonlik ozarlar, darg'inlar, lezginlar, laklar, tabasarin va boshqa elatlar kiradi. Turkiy tillarda ozarbayjonlar, no'g'aylar, qumiklar, bolqar va qorachoyevlar so'zlashadilar. Armanlar esa hind-Yevropa til oilasiga mansub o'ziga xos mustaqil tilga ega. Kavkazda oz sonli greklar, ossuriylar va boshqa mayda millatlar ham yashashadi.

Antropologik jihatdan kavkazliklar asosan, katta yevropoid irqiga kiradi. Faqat no'g'aylar mongoloid belgilariga ega. Hozirgi antropologik tiplar eng qadimgi davrlar bronza va ilk temir davrlarida shakllanib bo'lgan. o'sha

vaqtdayoq Kavkazda metallardan ajoyib buyumlar yasagan o'troq aholi yashagan. Ular nafis san'atga ega bo'lgan, yozuvni bilgan, yuksak madaniyat yaratgan. Qadimgi Kavkaz tillarida gapirgan aholi hozirgi Kavkaz xalqlarining dastlabki ajdodlari ekanligi arxeologik, etnografik va tarixiy manbalar asosida tasdiqlangan.

Qadimgi qabilalar negizida ma'lumotlarga binoan, 3,8 mln.ga yaqin gruzin xalqi (o'z nomi kartveli) shakllangan. Asl gruzinlar uchta yirik qarindosh etnik guruhlar: kart, megrel-chvan va svanlar asosida shakllangan xalqdir. Ularning eng dastlabki etnik tuzilishida qadimgi Urartu davlatida yashagan xalqlar muhim rol o'ynagan. Miloddan avvalgi I ming yillikning boshlarida bu yerda yirik qabilaviy birikmalar paydo bo'lgan. VI asrda G'arbiy Gruziyada Kolxida davlati, III asrga kelib sharqiy qismida Iberiya davlati tashkil topgan. Milodning IV-VI asrlariga kelib bir necha mayda feodal davlatchalar paydo bo'lgan. Faqat XI asrdagina ular markazlashgan davlat barpo etilgan va gruzin xalqi shakllana boshlagan. Shimoliy Gruziya-da yashovchi svanlar, xevsurlar, pshavlar, tushinlar va musulmon diniga o'tgan adjarlar etnik jihatdan hozirgacha ajralib turadilar. 1801-1804-yillari Gruziyaning Rossiya tasarrufiga o'tishi natijasida gruzin xalqining etnik jihatdan birlashish jarayoni kuchaygan. o'tgan asrga kelib yangi bozor munosabatlarining ta'siri ostida gruzin millati paydo bo'lgan. Ammo ayrim etnografik guruhlar madaniy-maishiy xususiyatlarini mustahkam saqlab qolganlar, megrel, laz va svanlar esa hatto o'z tilida gapiradilar.

Qadimgi kavkaz tillarida gapiradigan elatlarning (abazcha, apsil, adiga) keyingi ayrim etnoslar bilan aralashishi natijasida abxaz-adigey, chechen, ingush va turli dog'iston tillari paydo bo'lgan edi. Shiraoliy Kavkaz dashtlarida qadimiy davrlardan eroniy tillarda gapiradigan skif, sarmat, alanlar yashagan; ular bilan VI asrlarda kelgan ko'chmanchi turkiy gunlar, bulg'orlar, xazarlar va keyinroq paydo bo'lgan qipchoqlar mahalliy aholi bilan aralashib turli etnoslarning shakllanishiga sabab bo'lgan. o'sha davrlarda qipchoqlar bilan Dog'iston tog' etaklari va tekisliklarida yashovchi aholi aralashmasidan turkiy tilda gapiradigan

kumiklar, tog'liklarga siqib chiqarilgan alanlar bilan tub aholi qo'shilishidan osetinlar vujudga kelgan edi. Mo'g'ul istilosi davriga kelib, asosan, qipchoq va mahalliy elatlarning yaqinlashishidan tashkil topgan tili va madaniyati yaqin bo'lgan bolqon va qorachoy xalqlari shakllangan.

Kavkaz xalqlari etnogenezida Ozarbayjon (ozariy)larning kelib chiqishi sabablari ancha murakkab. o'tgan asrning 80-yillarida (asosan, o'z respublikasida, qo'shni Gruziya, Armaniston va Do-g'istonda) 6,3 mln.ga yaqin ozarbayjon yashagan bo'lsa, Shimoliy Eronda 5,6 mln. ozarbayjon borligi qayd etilgan. Miloddan avval-gi ikkinchi ming yilliklarda hozirgi Ozarbayjonning janubiy hududlari qadimgi eroniy tillarda gapiradigan aholiga ega Midiya davlatiga kirgan. Shimoliy qismi esa qadimgi kavkaz tillarida gapiruvchi turli qabilalardan iborat Albaniya davlati qaramog'ida bo'lgan. o'sha davrlarda mazkur hududlarga bosib kirgan eroniy va turkiy tillarda gaplashuvchi kimmeriyalar, skiflar, gunnlar, bulg'orlar, xazarlar, o'g'uzlar, pachanaklar mahalliy qabilalar bilan aralashib ketganlar. Midiya inqirozga uchragandan keyin uning xarobalarida Atropaten davlati paydo bo'ladi. Ehtimol ozarbay-jon etnonimi ham mazkur davlat nomidan kelib chiqqandir. III-IV asrlarda Atropaten va Albaniya sosoniylar Eroniga qo'shiladi. Keyingi asrlarda bu yerga turkiy qabilalar kela boshlaydi. XI-XIII asrlarda yangi turkiy to'lqin, ayniqsa, saljuqiy turklar Ozarbay-jonni bosib oladi. o'sha davrdan boshlab turkiylashtirish jarayoni ancha kuchayadi va oqibatda mo'g'ullar istilosidan keyin turk tili hukmronlik qilib, Ozarbayjon xalqining shakllanishi asosan, tu-gaydi. Ba'zi olimlarning Ozarbayjon xalqi mo'g'ul istilosi arafasida shakllangan degan fikrlari bor¹.

Fojiali tarixga ega bo'lgan arman xalqining etnogenezi hozirgi hududidan tashqarida boshlangan. o'zlarini «hay» deb ataydigan hind-Yevropa til oilasining maxsus guruhiga mansub bu etnosning asosiy ajdodlari hisoblangan armin yoki armen nomli qabilalar miloddan avvalgi II ming yillikda Kichik Osiyoga Bolqon yarim orolidan ko'chib kelgan. Ular Kichik Osiyoning shimoli-sharqida eng qadimiy

¹ Jabborov Y. Etnografiya va jahonning etnik qiyofasi.- T.: «Fan», 1982.

davlatlardan hisoblangan Armatana (miloddan avvalgi XVI-XV asrlarda) va Xayasa (XVI-XIII asrlar) aholisi bilan aloqador bo'lgan. Armanlar sharq tomonga ko'chishi bilan Van ko'lining g'arbida joylashgan hayn yoki xayas qabilalari, qadimgi xald xalqlari, eroniy tildagi skif va kimmeriylar bilan aralashib ketgan. Miloddan avvalgi XIII asrlarda armanlarning ajdodlari Shupria nomli ossuriya viloyatiga kirib borganlar, keyinchalik (VIII asrda) bu hudud Urartuga qo'shiladi. Urartu davlati davrida shakllana boshlagan armanlar istilochi arablar, saljuqiylar, keyin mo'g'ullar, eron va turklar tomonidan qattiq quvg'inga uchrab o'z vatanlarini tash-lab ketishga majbur bo'lganlar.

O'tgan asr oxiridagi ma'lumotlariga binoan 4,5 mln.dan ortiq arman borligi qayd etilgan. Ular asosan, Armanistonda, qo'shni Ozarbayjon, Gruziya, Shimoliy Kavkaz va boshqa hududlarda joylash-gan. Armanlar 60 dan ortiq mamlakatlarga tarqalib ketgan, ayniqsa, AQSH, Fransiya, Yaqin va Markaziy Sharqda va Avstraliyada ularning nisbatan yirik jamoalari mavjud va jami soni 1,5 mln.ga yaqin. Armanlar etnografik xususiyatlariga qarab ikki guruhga bo'linadi: Vatanda joylashgan sharqiy armanlar va boshqa mamlakatlardagi g'arbiy armanlar.

Dog'iston ham qadimiy kavkaz tilida gapiradigan tub aholiga ega, etnik jihatdan eng ko'p millatli hududga kiradi. Bu yerda yaqin davrlargacha 30 ga yaqin turli xalqlar yashagan. Uncha katta bo'lmagan hududda bunday ko'p sonli elatlarning paydo bo'lishi-ning asosiy sababi Dog'istonning geografik jihatdan ajralgan holda baland tog'lar orasida joylashganligidir. Shu bois o'ziga xos tur-mush tarzi, tili va madaniyati saqlangan.

Kavkazda eng qadimiy davrdan boshlab yuksak madaniyat pay-do bo'lgan. Bu yerda dehqonchilik miloddan avvalgi III ming yillikda boshlanib, sun'iy sug'orishga II ming yillikda o'tilgan. Dastlab u Kavkazortida, keyin Shimoliy Kavkazda tarqalgan, sulii, bug'doy, arpa, keyinchalik sholi va makka ekilgan. Ekinlar hudud-larga qarab farq qilgan. Masalan, abxaz-adigay xalqlari sulii, Shimoliy Kavkaz va Sharqiy Gruziyada bug'doy, Janubiy Ozarbayjonda sholi ko'proq ekilgan. Bog'dorchilik va uzumchilik ham qadimiy davrlarda paydo bo'lgan. Dehqonchilik bilan bir

qatorda chorvachilik rivojlanib borgan. Chorvachilik ayniqsa. ba-land tog' yaylovlarini egallagandan keyin juda keng tarqalgan. Dehqonchilik texnikasi ancha sodda, asosari, temi; tishli yog'och omoch, mola va o'roqdan iborat bo'lgan. Ba'zi tog'liklar sun'iy ravishda savat bilan tuproq tashib ekin ekanlar. Gruziya va Ozar-bayjonda pillachilik va asalarichilik ham azaidan muhim xo'jalik sohasi hisoblangan.

Kavkazda zargarlik va qurol-aslaha yasash, gilam to'qish. kulolchilik, metall buyumlar va kiyim-kechak ishlab chiqarish, to'qi-machilik va o'ymakorlik kabi hunarmandchilik turlari keng tarqalgan. Dog'istondagi Kubachi qishlog'i zargarlik. Bolqar qishlog'i kulolchilik Ozarbayjondagi Log'ich qishlog'i raisgadir, armanlar tosh o'ymakorligi bilan mashhur bo'lganlar. Maballiy ustalarning zo'r mahorat bilan yaratgan ajoyib mahsulotlari o'zining nozik san'ati bilan dong chiqargan va o'z ona yurtidan uzoqdagi mamlakatlarda ham tanilgan.

XIX asr o'rtalarida Kavkaz Rossiya tarkibiga kirgach umumiy bozorga tortilib o'zgarishlarga yuz tutgan. Dehqonchilik va chorvachilik bozor munosabatlar girdobiga o'tib, savdo kuchaygan natijada hunarmandchilik raqobatga bardosh bera olmay inqirozga uchragan.

XX asrda butun Kavkazda iqtisodiyot va xo'jalikning barcha sohalarida tub o'zgarishlar ro'y berdi. Neft va neft mahsulotlari ishlab chiqarish, tog' ruda, mashinasozlik, uskunasozlik, ximiya, qurilish ashyolari ishlab chiqarish va yengil sanoat sohalari gurg'ab o'sa boshladi, yangi elektr stansiyalari, zamonaviy yo'llar va suv inshootlari paydo bo'ldi.

Odatda Kavkaz xalqlarining madaniyati uchta o'ziga xos hududga bo'lib ta'riflanadi. Masalan, Shimoliy Kavkaz xalqlari (adigeylar, osetinlar, bolqarlar va qorachayliklar) umumiy madaniy birligi bilan bir oz ajralib turadi. Dog'iston xalqlari, chechen-ingushiya o'ziga xos madaniy hududni tashkil qiladi. Kavkazortida Ozarbayjon, Armaniston, Sharqiy va G'arbiy Gruziya maxsus madaniy hududlar sifatida ajratilgan.

Kavkazorti xalqlarining kiyimlari Shimoliy Kavkaz xalqlarinikidan farq qilgan. Ularda, ayniqsa, arman va ozarbayjonlarda Old Osiyo xalqlarining

kiyimlariga o'xshash belgilari ancha kuchli. Bu yerda ham cherkeska milliy kiyimga aylangan. Hozir adigey kiyim (cherkeska) va ayollarning milliy kiyimlari asosan, havaskor to'garagida saqlangan.

Ijtimoiy va oilaviy turmushda Rossiyadagi oktabr davlat to'ntarishiga qadar patriarxal odatlari kuchli bo'lgan. Urug'chilik davriga mansub ibtidoiy mehmondo'stlik, qo'shnichilik, xun olish, ayollarni kamsitish, qalin kabi odatlar chuqur ildiz otgan. Oilaviy munosabatlarni qadimiy qonun-qoida tusiga kirgan odatlar bilan bir qatorda din ham boshqarib turgan.

Kavkazda asosan, ikki din — nasroniylilik va islom hukmronlik qilgan. Nasroniy dini bu yerga milodning birinchi asrlarida Vizantiyadan tarqala boshlagan. Uni dastlab armanlar va gru-zinlar qabul qilganlar. Islom dini esa VIII asrlardan arab istilosi davridan boshlab kirib keladi va saljuqiylarning bosib kirishi bilan mustahkamlanadi. U Ozarbayjon, Dog'iston va Abxaz xalqlari orasida keng tarqalgan. Ozarbayjonlar asosan, shia mazhabiga, qolganlari esa sunna mazhabiga o'tganlar. Ammo kavkazliklarning hayotida ibtidoiy diniy e'tiqodlar — o'tga va temirga, tabiat kuchlariga va o'simlik dunyosiga sig'inish kuchli bo'lgan.

Xulosa

1. Yevropada Arktika, subarktika mo'tadil va subtropik iqlim tiplari bor. Yevropaning arktika mintaqasidagi orollarida iqlim sovuq, qish uzoq, yoz qisqa subarktika mintaqasida yoz uzoqroq va iliqroq. Qish g'arbiy rayonlarda yumshoq sharqda sovuqroq ekanligi yoritib berildi.
2. Yevropa aholisi katta yevropoid irqiga mansub bo'lib, etnik tomondan atlantika boltiq, Yevropa, bolqon-kavkaz, hind o'rta dengi, oq dengiz boltiq va boshqa irqiy tiplardan iborat ekanligi ilmiy adabiyotlar asosida aniqlandi.
3. Yevropa qit'asining kashf etilishi kritiklar tomonidan boshlab berilgan bo'lib, so'ngra yunonlar, Yuliy Sezar legionlari, Oktavian Avgust sarkardalari, arablar, ruslar, tomonidan davom ettirilib, tarixiy geografik tadqiqotlar natijasida o'rganilganligi tahlil qilindi.
4. Yevropada 60 ga etnoslar mavjud bo'lib ular madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida roman-german va anglo-saks xalqlari etnomadaniyatining ta'siri katta bo'lganligi aniqlandi.
5. Sharqiy slavyan xalqlari rus, ukrain, beloruslardan iborat bo'lib, tili, dini, mentaliteti, madaniyati umumiylik kasb etsada, ularda farqli tomonlari ham mavjudligi tahlil etilib asoslandi.
6. Antropologik jihatdan noslavyan xalqlar asosan, katta yevropoid irqining turli tiplariga oid bo'lib, mariylar, udmurtlar, chuvashlar, tatar va ayniqsa, boshqirdlar orasida, qisman shimoldagi loparlarda mongoloid belgilari sezilarli ekanligi va til jihatdan ham tubdan farq qilishi tahlil etilib ilmiy manbalar asosida yoritildi.
7. Etnik jihatdan murakkab tarixiy-etnografik viloyatni tashkil qiluvchi Kavkazda qadimdan turli etnoslar asosan, turli tillarda so'zlashuvchi 50 dan ortiq xalqlar istiqomat qilib, antropologik jihatdan kavkazliklar asosan, katta yevropoid irqiga kirganligi tahlil qilindi.

Tavsiyalar

- **birinchidan**, Yevropa xalqlari etnik tarixi va etnomadaniyati tarixiga bag'ishlangan uslubiy qo'llanmalar yaratish;
- **ikkinchidan**, Yevropa xalqlari etnik tarixi va etnomadaniyati tarixini aks ettiruvchi fota al'bomlar chop ettirish;
- **uchinchidan**, Yevropa xalqlari etnik tarixi va etnomadaniyati tarixini bayon etuvchi plakatlar chiqarish;
- **to'rtinchidan**, Yevropa xalqlari etnik tarixi va etnomadaniyati tarixi haqida talabalarni mustaqil tadqiqot ishlarini yaratish;
- **beshinchidan**, Tadqiqot natijalaridan maxsus kurs va ma'ruza matnlarini tayorlashda keng foydalanish.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent, Ozbekiston, 2012
2. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddas. T.:O'zbekiston, 1995.
- 3.Karimov I.A.Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. - T.: Sharq, 1998.
4. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T.:O'zbekiston , 1998.
5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. T.:Ma'naviyat, 2008.
6. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi. T.:O'zbekiston , 2010.
7. I.A.Karimov “Tinchlik va ahillik – mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimiz faravonligining asosidir” // Xalq so'zi.2014 yil, 10 may.
8. Бромлей Ю.В. Современне проблемм этнографии.- М.: 1981.
9. Jabborov I. Jahon xalqlari etnografiyasi.- T.: «O'qituvchi», 1985.
- 10.Jabborov I. Maishiy turmush, urf-odat va xurofot.- T.: «Fan», 1976.
11. Jabborov I. Tafakkur chirog'i va xurofot.- T.: «O'zbekiston», 1979.
12. Jabborov I. Etnografiya asoslari.- T.: 1981.
13. Jabborov Y. Etnografiya va jahonning etnik qiyofasi.- T.: «Fan», 1982.
14. Jabborov I. Turmush tarzi, urf-odat va odob.- T.: «O'zbekiston», 1983.
15. Jabborov I. Antik madaniyat va ma'naviyat xazinası.- T.: «O'zbekiston», 1999.
16. Jabborov I. Buyuk Xorazmshohlar davlati.- T.: «Shark», 1999.
17. Jo'rayev M. Ipak yo'li afsonalari. -T.: Fan, 1993.
18. Jo'rayev U.T. Dunyo dinlari tarixi. -T.: Sharq, 1998.
19. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. -T., O'zbekiston, 1997.
20. Садохин С. Этнология.- М.: 2001.

21. Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish tarixi. - T.: «Sharq», 2001.
22. Токарев С.А. Истоки этнографической науки. -М.: «Наука». 1978.
23. Токарев С.А. История зарубежной этнографии.- М.: «Наука». 1978.
24. Неструх М.Ф. Одамзод ирклари.- Т.: «Ўқитувчи», 1976.
25. Ковалевский М.М. Закон и обнчай на Кавказе. 1980, т. I-II.

III.Internet saytlari.

1. www.istoriya.ru

2. www.hilol.com

I l o v a

